

ارزیابی اثر قارچ‌های *Piriformospora indica* و *Glomus mosseae* بر فلورسانس، مقدار و شاخص کلروفیل گیاه ذرت (*Zea mays* L.) در سطوح متفاوت فسفر و آبیاری

شهریار کاظمی^۱، اسفندیار فرهمندفر^۲، همت‌اله پیردشتی^{۳*}، مجتبی محمودی^۴، ولی‌اله بابایی‌زاد^۵

^۱بخش علوم کشاورزی، دانشگاه پیام نور، ایران، ^۲گروه زراعت، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ^۳گروه زراعت، پژوهشکده ژنتیک و زیست‌فناوری کشاورزی طبرستان، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ایران، ^۴بخش تحقیقات خاک و آب، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی مازندران، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ایران، ^۵گروه گیاهپزشکی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری.

(تاریخ دریافت: ۹۵/۰۴/۱۲، تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۷/۱۸)

چکیده

به منظور بررسی کارایی همزیستی قارچ‌های شبه‌میکوریزا *Piriformospora indica* و میکوریزا *Glomus mosseae* بر بهبود میزان رنگیزه‌های فتوسنتزی و شاخص‌های فلورسانس در ذرت (رقم سینگل کراس ۷۰۴) در سطوح مختلف آبیاری و فسفر، پژوهشی مزرعه‌ای در سال ۱۳۹۴ در دو منطقه قراخیل (قائم‌شهر) و بایع‌کلا (نکا) به صورت اسپلیت فاکتوریل در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام گرفت. روش‌های مختلف آبیاری در سه سطح (آبیاری کامل، ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه) در کرت‌های اصلی و چهار سطح تلقیح (بدون تلقیح، تلقیح با قارچ میکوریزا، تلقیح با قارچ شبه‌میکوریزا و تلقیح همزمان دو قارچ) به همراه سه سطح کود فسفره (عدم مصرف، ۵۰ و ۱۰۰ درصد مورد نیاز) در کرت‌های فرعی قرار گرفتند. مطابق نتایج، با اعمال تیمارهای کم‌آبیاری میزان کلروفیل *a*، *b*، *a+b* و حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (Fv/Fm) در مقایسه با تیمار آبیاری کامل به طور معنی‌داری در هر دو ایستگاه کاهش یافت. همچنین، نتایج این پژوهش حاکی از اثربخشی مثبت تلقیح قارچ (به‌ویژه تیمار تلقیح همزمان) بر کارایی کوانتومی فتوسیستم II از طریق افزایش معنی‌دار میزان فلورسانس حداکثر بود. هرچند، کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II (Y(NPQ)) با اعمال تیمارهای کم‌آبی افزایش یافت، اما تیمارهای تلقیح با قارچ سبب کاهش معنی‌دار میزان این شاخص گردید. میزان کاهش در تیمار تلقیح همزمان از ۲۲ درصد در ایستگاه قراخیل تا حدود ۳۳ درصد در ایستگاه بایع‌کلا متغیر بود. در مجموع، نتایج بیانگر کارایی مطلوب این قارچ‌ها در کاهش اثرات منفی تنش کم‌آبی روی میزان رنگیزه‌های برگ و عملکرد کوانتومی فتوسیستم II از طریق کاهش آسیب به مراکز واکنشی فتوسیستم بود.

واژه‌های کلیدی: میکوریزا، شبه‌میکوریزا، رنگیزه‌های فتوسنتزی، حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II.

مقدمه

کیلوگرم در هکتار گزارش شد (FAO, 2015). از سوی دیگر، میزان آب مورد نیاز ذرت بسته به شرایط محیطی و غذایی بین شش الی ۱۲ هزار متر مکعب در هکتار برآورد شده است

سطح زیرکشت ذرت (*Zea mays* L.) در ایران در سال ۱۳۹۲ در حدود ۰/۴۳ میلیون هکتار با میانگین عملکرد ۵۹۸۰

کاساوا انجام دادند به این نتیجه رسیدند که تلقیح قارچ‌های میکوریزای آریوسکولار *G. mosseae* و گلوموس کلاروم کارایی کوانتومی فتوسیستم II (F_v/F_m) را چه در شرایط مطلوب رطوبتی و چه در شرایط تنش خشکی به صورت معنی‌داری افزایش می‌دهد، هرچند اثر مثبت آن در شرایط تنش بیشتر از شرایط مطلوب بود. در حقیقت این قارچ‌ها از کاهش بیشتر کارایی کوانتومی فتوسیستم II در اثر تنش خشکی جلوگیری کرده‌اند. همچنین در گیاه فلفل (*Piper nigrum* L.) تلقیح شده با قارچ میکوریزا، کلروفیل a و b به طور معنی‌داری نسبت به گیاهان غیرمیکوریزایی افزایش یافت (Demir, 2004).

از سوی دیگر، موفقیت در تولید ذرت بستگی به کاربرد مطلوب نهاده‌های کشاورزی از جمله کودهای شیمیایی فسفره دارد (Mobasser et al., 2012). فسفر بعد از نیتروژن به‌عنوان دومین عنصر محدودکننده رشد گیاهان محسوب می‌شود و به مقدار زیاد و در دو شکل آلی و غیرآلی در خاک وجود دارد (Khan et al., 2009). با این وجود، تنها بخش بسیار ناچیزی (حدود ۰/۱ درصد) از فسفر موجود در خاک برای گیاهان قابل استفاده می‌باشد (Zhu et al., 2011). امروزه کشاورزان برای تأمین کمبود فسفر و اطمینان از حداکثر بهره‌وری گیاه، سالانه نزدیک به ۳۰ میلیون تن کود شیمیایی فسفاته مصرف می‌کنند، که از این مقدار قریب ۸۰ درصد آن در خاک تثبیت شده و یا به خاطر جذب، آبشویی و تبدیل به شکل‌های آلی، غیرقابل استفاده برای گیاه می‌باشند، که نتیجه آن بروز اثرات منفی اقتصادی و زیست‌محیطی خواهد بود (Bakhshandeh et al., 2015). از این‌رو، امروزه با توجه به کمبود تولید و افزایش هزینه‌های نهاده‌های مصرفی در بخش کشاورزی و همچنین افزایش آلودگی‌های زیست‌محیطی، استفاده از کودهای زیستی در جهت بهبود تأمین عناصر غذایی برای رسیدن به کشاورزی پایدار امری ضروری می‌باشد (Park et al., 2010). بنا به تعریف، کود زیستی متشکل از یک یا چند نوع ریزجاندار مفید به همراه مواد نگهدارنده و یا فرآورده‌های متابولیکی آنها است که به‌منظور تأمین عناصر غذایی گیاهان استفاده می‌شود

(Golbashy et al., 2010). علیرغم اینکه بیش از ۹۰ درصد از حجم آبی در کشور صرف تولیدات کشاورزی می‌شود، اما بیشترین حجم تلفات آب نیز مربوط به همین بخش بوده (عربی یزدی و همکاران، ۱۳۸۸) و ۶۵ درصد آن به‌علت شیوه‌های غلط آبیاری هدر می‌رود. از طرفی وقوع بارندگی‌های پراکنده و رگباری با ایجاد جریان‌های سطحی هدر رفت زیاد آب را به همراه دارد، توجه به مدیریت صحیح آب و خاک را روشن می‌کند (خیری شلمزاری و برومندنسب، ۱۳۹۲). از این‌رو، بیشترین تلاش‌ها در جهت تولید بیشتر محصول در شرایط کم آبی خواهد بود. به عبارت دیگر، باید محصول بیشتری در ازای هر قطره آب تولید کرد (Zhao et al., 2007). دیدگاه اصلی در روش کم‌آبیاری، استفاده از آب صرفه‌جویی شده برای توسعه کشت، ذخیره آن برای استفاده در مراحل حساس رشد گیاه و یا استفاده از آن برای کشت محصولات اقتصادی‌تر نظیر گیاهان وجینی است (Feres and Soriano, 2007). با این وجود، استفاده از روش‌های کاهش‌یافته یا کم‌آبیاری امکان قرار گرفتن گیاه در شرایط تنش آبی را افزایش داده و موجب بروز اثرات متعددی در صفات مورفولوژیکی و فیزیولوژیکی گیاه می‌گردد (Sing et al., 2014). همچنین، بسیاری از فرآیندهای فیزیولوژیکی در گیاهان حساس به کمبود آب نظیر ذرت، پیش از مشاهده هر گونه علائم کم‌آبی، دچار اختلال می‌شوند (لک، ۱۳۹۲). تنش خشکی باعث کاهش حداکثر عملکرد کوانتومی (F_v/F_m) و فلورسانس متغیر (Fv) فتوسیستم II می‌گردد (Yamasaki et al. 2002). در گیاه لوبیا نیز تنش خشکی باعث افزایش فلورسانس حداقل (Fo)، کاهش فلورسانس حداکثر (F_m) و در نتیجه کاهش کارایی کوانتومی گردید (Zlatev and Yordanov, 2004). بر این اساس، جهت کاهش آسیب‌های تنش، استفاده از روابط همزیستی و میکوریزایی به‌عنوان یک راهکار موثر مطرح شده است (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۱). در همین راستا، استفاده از قارچ‌های *G. mosseae* و *P. indica* یکی از روش‌های مناسب برای کاهش اثرات زیانبار خشکی معرفی شده است (Yaghoobian et al., 2014). در همین زمینه Oyetunji و همکاران (۲۰۰۷) طی مطالعه‌ای که روی گیاه

اندازه‌گیری حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (Fv/Fm)، تخمین میزان جریان الکترون و نحوه عمل فتوستنز را امکان پذیر می‌سازد (Maxwell and Johnson, 2005).

شناخت اثرات تنش‌های محیطی بر ذرت اگر بر شناخت روابط گیاه و محیط و بر اساس صفات فیزیولوژیکی استوار گردد، کمک شایان توجهی به تعیین مسیر برنامه‌های به‌زراعی برای دستیابی به عملکرد بالا خواهد نمود (لک، ۱۳۹۲). بر اساس آنچه گفته شد و با توجه به اینکه کمبود آب آبیاری یکی از مشکلات عمده پیش روی زراعت کشور است و به دلیل اهمیت روز افزون شیوه‌های جدید دوستدار طبیعت در به حداقل رساندن تاثیرات مخرب تنش‌های محیطی بر گیاهان، نیاز به مطالعات در این زمینه و کاربردی شدن یافته‌های پژوهش‌های علمی، بیش از همیشه احساس می‌شود. بنابراین، این تحقیق با هدف ارزیابی کارایی رابطه میکوریزایی بر بهبود سیستم فتوستنزی رقم ۷۰۴ ذرت در آبیاری کاهش‌یافته طراحی و اجرا شد.

مواد و روش‌ها

این پژوهش در سال ۱۳۹۴ در دو مکان واقع در ایستگاه تحقیقات زراعی قراخیل (قائم‌شهر) با طول جغرافیای ۵۲ درجه و ۴۶ دقیقه، عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۲۷ دقیقه، ارتفاع از سطح دریا ۱۴/۷ متر و ایستگاه تحقیقاتی بایع‌کلا (نکا) با طول جغرافیایی ۵۳ درجه و ۱۳ دقیقه، عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۴۱ دقیقه، ارتفاع از سطح دریا چهار متر به صورت آزمایش اسپلینت فاکتوریل در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار اجرا شد. در کرت اصلی سه سطح آبیاری ۵۰، ۷۵ و ۱۰۰ درصد نیاز آبی گیاه (بدون تنش) در نظر گرفته شد. سطوح مختلف آبی از مرحله شش برگی پس از استقرار کامل گیاه و بعد از تنک کردن مزرعه و رسیدن به تراکم مطلوب تا پایان رشد اعمال گردید. آبیاری در تیمار بدون تنش (شاهد) معادل نیاز آبی گیاه انجام شد. نیاز آبی گیاه با تعیین میزان تبخیر روزانه با استفاده از تشتک تبخیر تعیین و سپس با استفاده از ضریب تشتک تبخیر و ضریب گیاهی، حجم آب

(Vessey, 2003). قارچ‌های میکوریزا و شبه‌میکوریزا از جمله قارچ‌های سودمند محسوب می‌شوند که با فراهم نمودن سطح جذب‌کننده وسیع‌تر برای انتقال عناصر غذایی موجود در خاک به ریشه گیاهان، سبب بهبود رشد گیاه می‌گردند (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۱).

انرژی حاصل از نور بعد از جذب به وسیله مولکول‌های کلروفیل برگ، در طول زنجیره انتقال الکترون منتقل می‌شود و برای اجرای فرایند فتوستنز (فرایند شیمیایی) مصرف می‌گردد و انرژی اضافی یا به‌صورت گرما هدر می‌رود (فرایند غیرفتوشیمیایی) یا به‌صورت نور قرمز بازتاب داده می‌شود که فلورسانس کلروفیل نامیده می‌شود (Baker, 2008). این سه فرایند به‌صورت رقابتی اتفاق می‌افتند و می‌توان از طریق آن، به اطلاعاتی در مورد تغییرات در کارایی فتوشیمیایی و هدررفت گرمایی دست یافت (حسینی و همکاران، ۱۳۹۳). فلورسانس کلروفیل به‌عنوان بازتاب واکنش‌های اولیه فتوستنز، یک شاخص فیزیولوژیک معتبر برای مشخص نمودن تغییرات القایی در دستگاه فتوستنزی می‌باشد که عملیات ارزیابی آن، بدون تخریب بافت گیاهی و در کمترین زمان ممکن صورت می‌گیرد (Mehata et al., 2010). تاکنون از فلورسانس کلروفیل برای مطالعه واکنش گیاهان در شرایط تنش‌های مختلف از جمله خشکی (Zlatev, 2009) و شوری (Bo et al., 2009) استفاده گردیده است. تنش کم‌آبی به دلیل آسیب به زنجیره انتقال الکترون، جذب تشعشعات فعال فتوستنزی را توسط پوشش گیاهی محدود کرده و کارایی تابش را نیز کاهش می‌دهد (Rohacek et al., 2008). تحت تأثیر تنش خشکی، فعالیت‌های فتوشیمیایی گیاه بازداشته می‌شود، محتوی کلروفیلی برگ تغییر می‌کند و فعالیت آنزیم‌های چرخه کالوین در فرایند فتوستنز کاهش می‌یابد (Monakhova and Chernyadev, 2002). در تعداد زیادی از گونه‌های گیاهی، کاهش در تولید محصول تحت شرایط تنش خشکی غالباً به کاهش در ظرفیت فتوستنزی مربوط می‌باشد (Bacelar et al., 2007). براساس پژوهش‌های انجام شده، جریان الکترون در فتوستنز، شاخصی برای میزان کلی فتوستنز می‌باشد، به‌طوری‌که

جدول ۱- آمار هواشناسی در طول دوره رشد ذرت (بازه زمانی اول اردیبهشت تا سی و یکم شهریور ۱۳۹۴)

منطقه	متوسط ساعات آفتابی	مجموع بارندگی (میلی متر)	متوسط رطوبت نسبی (درصد)	درجه حرارت حداقل (سانتی گراد)	درجه حرارت حداکثر (سانتی گراد)	میزان تشعشع (مگاژول بر مترمربع در روز)
ایستگاه قراخیل	۷/۳۴	۱۸۶/۶	۷۴	۱۹/۹۶	۲۹/۷۸	۲۰/۶
ایستگاه بایع کلا	۸/۲۵	۱۴۷/۵	۷۰/۶	۱۹/۹۸	۲۹/۹۷	۲۳/۴

روزه)، تک بلال و دندان اسبی است (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۳). به منظور افزایش همزیستی مایه تلقیح با بذر از بذور ضد عفونی نشده استفاده شد. کاشت در اواخر اردیبهشت با دست انجام و علف های هرز به صورت دستی وجین شدند.

غلظت کلروفیل و میزان کاروتنوئیدها: برای اندازه گیری

میزان کلروفیل برگ، در مرحله کاکل دهی مقدار ۰/۵ گرم از برگ پرچم (به صورت تازه) کاملاً خرد شده و در هشت میلی لیتر متانول غوطه ور شده در تاریکی و دمای اتاق قرار گرفت. بعد از گذشت ۲۴ ساعت، سانتریفیوژ نموده و میزان نور جذبی محلول در طول موج های ۶۶۵/۲، ۶۵۲/۴ و ۴۷۰ نانومتر به وسیله دستگاه اسپکتروفتومتر (Analytic jena- SPEKOL 1300) قرائت و ثبت شد. در نهایت میزان کلروفیل *a*، *b*، کلروفیل کل و کاروتنوئید به ترتیب با استفاده از روابط ۱ تا ۴ محاسبه و بر حسب میکرو گرم بر گرم وزن تر برگ گزارش شد (Porra, 2002).

$$C_a = 16.72 A_{665.2} - 9.16 A_{652.4} \quad \text{[رابطه ۱]}$$

$$C_b = 34.09 A_{652.4} - 15.28 A_{665.2} \quad \text{[رابطه ۲]}$$

$$C_{(a+b)} = C_a + C_b \quad \text{[رابطه ۳]}$$

$$Car = (1000 A_{470} - 1.8 C_a - 85.02 C_b) / 198 \quad \text{[رابطه ۴]}$$

در این رابطه ها C_a ، C_b و $C_{(a+b)}$ به ترتیب کلروفیل *a*، *b* و کلروفیل کل و A_{470} ، $A_{652.4}$ ، $A_{665.2}$ میزان نور جذبی محلول در طول موج های ۶۶۵/۲، ۶۵۲/۴ و ۴۷۰ نانومتر می باشد.

فلورسانس کلروفیل: برای بررسی کارایی سیستم نوری فتوستنز (PSII) و نشان دادن اثرات مستقیم و غیرمستقیم تنش های محیطی بر عملکرد سیستم نوری II از دستگاه فلورومتر (PAM 2500 Model, Wals, Germany) بر اساس روش Genty و همکاران (۱۹۸۹) استفاده شد. بدین منظور، برگ پرچم با استفاده از گیره های مخصوص دستگاه به مدت ۱۵

مصرفی مورد نیاز در هر مرحله از آبیاری تعیین گردید (مسجدی و همکاران، ۱۳۸۷). بر این اساس، میزان مجموع آب آبیاری و بارش باران (جدول ۱) در طول فصل رشد برای آبیاری کامل و کم آبیاری با ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه، به ترتیب برای ایستگاه تحقیقات زراعی قراخیل، ۵۳۴۷/۷۳، ۴۳۳۰/۵ و ۳۳۱۳/۳۳ مترمکعب در هکتار و برای ایستگاه تحقیقاتی بایع کلا، ۵۸۰۸/۸، ۴۷۰۵/۶ و ۳۶۰۲/۳۹ مترمکعب در هکتار در به دست آمد. آبیاری کرت ها با لوله های پلی اتیلن انجام و حجم آب ورودی به کرت ها با کنتور آب کنترل شد. چهار سطح کود زیستی شامل شاهد (بدون تلقیح)، تلقیح با قارچ میکوریز *G. mosseae*، تلقیح با قارچ میکوریز *P. indica* و تلقیح همزمان دو قارچ به همراه سه سطح کود شیمیایی فسفره شامل عدم مصرف، ۵۰ و ۱۰۰ درصد مورد نیاز در کرت های فرعی به صورت فاکتوریل قرار گرفتند.

هر کرت فرعی ۱۱ مترمربع شامل پنج خط کاشت با فاصله بین ردیف ها ۷۰ سانتی متر و روی ردیف ها ۲۰ سانتی متر بود. بین کرت های اصلی دو ردیف نکاشت، بین دو کرت فرعی یک ردیف نکاشت و بین تکرارها دو متر باقی گذاشته شد. عملیات تهیه بستر شامل شخم برگردان، رتیواتور، دیسک و تسطیح بهاره بود. بر اساس آزمون خاک قبل از کاشت (جدول ۲)، نیمی از کود اوره (۹۰ کیلوگرم در هکتار)، تمامی کود فسفات (به ترتیب ۱۵۰ و ۵۰ کیلوگرم در هکتار برای ایستگاه های بایع کلا و قراخیل) و پتاسه (به ترتیب ۵۰ و ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار برای ایستگاه های بایع کلا و قراخیل) از منبع سوپرفسفات تریپل و سولفات پتاسیم در هنگام کاشت و بقیه کود اوره به صورت سرک در مرحله هشت برگی و گلدهی مورد استفاده قرار گرفت. در این آزمایش از بذر ذرت هیبرید سنگل کراس ۷۰۴ استفاده شد. این رقم دیررس (۱۳۵-۱۲۵

جدول ۲- برخی ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی خاک مورد مطالعه

منطقه	بافت خاک	کربن آلی	ماده آلی	نیترژن کل	اسیدیته کل	هدایت الکتریکی	فسفر قابل جذب	پتاسیم قابل جذب
		(درصد)					میلی گرم بر کیلوگرم	
ایستگاه قراخیل	سیلنتی رسی لوم	۱/۲۳	۲/۱۱	۰/۱۶۵	۷/۵	۱/۱	۱۳	۱۶۲
ایستگاه بایع کلا	سیلنتی رسی	۱/۳۹	۲/۳۸	۰/۱۱۵	۷/۷	۰/۸	۹	۳۵۳

محاسبه گردید (عباسی و همکاران، ۱۳۹۴). در پایان، داده‌ها پس از آزمون نرمال بودن، با استفاده از نرم‌افزار MSTAT-C تجزیه و تحلیل و میانگین صفات مورد بررسی توسط آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار (LSD) در سطح احتمال پنج درصد مقایسه شدند. پیش از انجام آنالیز میانگین مربعات و به‌منظور تعیین یکنواختی و متجانس بودن واریانس اشتباه آزمایش‌های مختلف، از آزمون بارتلت استفاده گردید (دری و همکاران، ۱۳۹۴).

نتایج و بحث

از آنجایی‌که آزمون همگنی واریانس آزمایش (بارتلت) دلالت بر عدم یکنواختی واریانس آزمایش برای صفات مورد بررسی (به غیر از کاروتنوئید و فلورسانس حداقل) در دو منطقه داشت، از این رو، صفات مورد مطالعه در هر مکان به‌طور مجزا مورد بررسی قرار گرفتند.

بر اساس تجزیه و تحلیل میانگین مربعات صفات مورد مطالعه، تیمار کم‌آبیاری اثر معنی‌داری بر همه صفات مورد مطالعه در هر دو ایستگاه (به غیر از میزان کاروتنوئید در ایستگاه بایع کلا) داشت. تلقیح با قارچ نیز موجب اختلاف معنی‌داری بر همه صفات مورد بررسی به غیر از نسبت کلروفیل a/b در ایستگاه قراخیل و میزان کاروتنوئید در ایستگاه بایع کلا گردید. همچنین با اعمال تیمار کود فسفره اختلاف معنی‌داری از لحاظ صفات فلورسانس حداقل، فلورسانس حداکثر، فلورسانس متغیر، حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II، عملکرد دانه و بهره‌وری آب در هر دو ایستگاه و میزان کاروتنوئید در ایستگاه قراخیل مشاهده گردید. همچنین، اثرات متقابل کم‌آبیاری و تیمار تلقیح بر صفات میزان کاروتنوئید،

دقیقه در تاریکی قرار گرفتند. فلورسانس حداقل (F_0) با همه مراکز واکنشی باز فتوسیستم II، توسط نور با شدت پایین (۰/۱ میکرومول بر مترمربع در ثانیه) و فلورسانس حداکثر (F_m) با تابش پالس اشباع نوری (۸۰۰۰ میکرومول بر مترمربع در ثانیه) به مدت یک ثانیه در برگ‌های سازگار به تاریکی تعیین شد. در مرحله بعد نور مرئی سفید رنگ (۶۸۵ میکرومول بر مترمربع در ثانیه) به صورت متوالی به برگ تابانده و بعد از آن میزان فلورسانس پایدار (F_t) ثبت و مجدداً پالس اشباع نوری (۸۰۰۰ میکرومول بر مترمربع در ثانیه) اعمال و میزان فلورسانس حداکثر (F_m) در برگ‌های سازگار به روشنایی تعیین شد. سپس پرتوی نور مرئی قطع و با تابش نور قرمز دور فلورسانس حداقل در مرحله روشنایی (F_0) ثبت گردید. فرکانس نوری برای اندازه‌گیری F_0 و F'_0 ، ۶۵۰۰ هرتز و برای F_m و F'_m ، ۲۰ کیلو هرتز بود. با استفاده از پارامترهای تعیین شده در برگ‌های سازگار به تاریکی و روشنایی، میزان فلورسانس حداقل (F_0)، فلورسانس حداکثر (F_m)، فلورسانس متغیر (F_v)، حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (F_v/F_m)، کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NPQ)$)، کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NO)$) و خاموشی غیرفتوشیمیایی (NPQ) اندازه‌گیری گردید (Klughammer and Schreiber, 2008; Li et al., 2008).

در مرحله برداشت، پس از جدا کردن دانه‌ها با شیلر و تعیین درصد رطوبت دانه توسط رطوبت‌سنج (kJT-270 Model, NIR Composition analyzer, Kett, Japan)، میزان عملکرد نهایی دانه بر حسب تن در هکتار محاسبه شد. سپس بهره‌وری مصرف آب، به ترتیب از نسبت عملکرد دانه بر مجموع میزان آب آبیاری و بارندگی در طول فصل رشد

سطوح کاربرد کود فسفره (۱۰۰ و ۵۰ درصد میزان مورد نیاز) نیز تأثیر معنی‌داری بر صفات میزان کلروفیل *a*، *b*، کلروفیل کل، نسبت کلروفیل *a/b* و کارتنوئید در هر دو ایستگاه نداشت (جدول ۳).

فلورسانس کلروفیل: مطابق نتایج، با اعمال تیمارهای کم آبیاری در هر دو ایستگاه حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (F_v/F_m) در مقایسه با تیمار آبیاری کامل به‌طور معنی‌داری کاهش یافت. میزان آن در ایستگاه قراخیل ۹/۲ درصد و در ایستگاه بایع‌کلا ۱۰/۴ درصد کمتر از روش آبیاری کامل بود. از سوی دیگر، میزان کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NPQ)$) و کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NO)$) در ایستگاه قراخیل با کاهش دور آبیاری به‌طور معنی‌داری افزایش یافت، به‌طوری‌که میزان آن‌ها در تیمار کم‌آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه، به-ترتیب ۶۶/۶ و ۳۰ درصد بیشتر از تیمار آبیاری کامل بود (جدول ۴). از سوی دیگر، در ایستگاه بایع‌کلا نیز کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NPQ)$) با کاهش میزان آبیاری به‌طور معنی‌داری افزایش یافت و از ۰/۱۳ در آبیاری کامل به ۰/۱۵ و ۰/۲۰ در کم‌آبیاری با ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه رسید (جدول ۴).

تیمار تلقیح با قارچ‌های میکوریزا و شبه‌میکوریزا در مقایسه با روش عدم تلقیح در ایستگاه قراخیل، میزان کارایی کوانتومی فتوسیستم II را ۴/۳ درصد افزایش و میزان کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NPQ)$) و کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II را به‌ترتیب ۱۱/۸ و ۱۵/۴ درصد کاهش داد (جدول ۴). همچنین، کاربرد ۱۰۰ و ۵۰ درصد فسفر مورد نیاز به‌ترتیب سبب افزایش ۲/۸ و ۱/۳ درصدی کارایی کوانتومی فتوسیستم II در مقایسه با تیمار بدون کاربرد کود فسفره گردید (جدول ۴). همچنین، حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (F_v/F_m) در ایستگاه بایع‌کلا نیز از تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و گلوموس موسه به‌دست آمد که ۶/۹ درصد بیشتر از تیمار عدم تلقیح بود (جدول ۴). سطوح کاربرد کود فسفره (۱۰۰ و ۵۰ درصد میزان

فلورسانس حداقل، فلورسانس حداکثر، فلورسانس متغیر و خاموشی غیرفتوشیمیایی، در ایستگاه قراخیل و بر فلورسانس حداقل، فلورسانس حداکثر، فلورسانس متغیر، کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II خاموشی غیرفتوشیمیایی، عملکرد دانه و بهره‌وری آب در ایستگاه بایع‌کلا اثر معنی‌داری داشت (داده‌ها نشان داده نشد).

رنگیزه‌های فتوستزی: بر اساس یافته‌ها، با اعمال تیمارهای کم‌آبیاری در هر دو ایستگاه میزان کلروفیل *a*، *b* و *a+b* در مقایسه با تیمار آبیاری کامل به‌طور معنی‌داری کاهش یافت. میزان صفات یاد شده در تیمار کم‌آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه در ایستگاه قراخیل، به‌ترتیب ۱۹/۱، ۳۸/۶ و ۲۳/۹ درصد کمتر از روش آبیاری کامل بود. در ایستگاه بایع‌کلا نیز این کاهش به‌ترتیب، ۲۰/۶، ۳۶/۳ و ۲۴/۴ درصد کمتر از روش آبیاری کامل بود. نسبت کلروفیل *a/b* در ایستگاه بایع‌کلا نیز در تیمارهای کم‌آبیاری به‌طور معنی‌داری بیشتر از تیمار آبیاری کامل بود که نشان‌دهنده کاهش بیشتر کلروفیل *b* در مقایسه با کلروفیل *a* در شرایط کم‌آبی است. همچنین، بین تیمارهای کم آبیاری با ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه نیز تفاوت معنی‌داری از لحاظ صفات یاد شده وجود داشت (جدول ۳).

تیمار تلقیح با قارچ‌های میکوریزا و شبه‌میکوریزا نیز میزان برخی صفات مورد بررسی را در مقایسه با روش عدم تلقیح به‌طور معنی‌داری افزایش داد. بر این اساس، بیشترین میزان کلروفیل *a*، *b* و *a+b* از تیمار تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* حاصل شد (جدول ۳). از سوی دیگر، بیشترین میزان کلروفیل *a*، *b* و کلروفیل کل در تیمار عدم تلقیح در ایستگاه بایع‌کلا نیز به‌طور معنی‌داری کمتر از تیمار تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* بود (جدول ۴). همچنین، بیشترین میزان کارتنوئید در ایستگاه قراخیل معادل ۱/۹۶ میکروگرم بر وزن تر برگ از ترکیب تیماری عدم تلقیح در آبیاری کامل به‌دست آمد. میزان این رنگیزه با اعمال تیمارهای کم‌آبیاری روندی کاهشی داشت (جدول ۳). با این وجود، سطوح مختلف تیمار تلقیح با قارچ اثر معنی‌داری بر میزان کارتنوئید در ایستگاه بایع‌کلا نداشت.

جدول ۳- مقایسه میانگین تیمارهای کم‌آبیاری، همزیستی قارچ و کاربرد کود فسفره بر میزان رنگیزه‌های فوتوستزی در دو ایستگاه

ایستگاه تحقیقات زراعی قراخیل، قائم‌شهر								تیمار	سطح
کلووفیل	کلووفیل	کلووفیل	کلووفیل	کارتونوئید	عملکرد	بهره‌وری			
a	b	a+b	a/b		دانه	آب			
($\mu\text{g/g FW}$)					(Kg/ha)	(Kg/m^3)			
۱۱/۹۱ ^a	۳/۹۳ ^a	۱۵/۸۴ ^a	۳/۰۶ ^b	۱/۸۹ ^a	۸۷۵۸ ^a	۱/۶۴ ^c	آبیاری کامل		
۱۰/۶۷ ^b	۳/۲۹ ^b	۱۳/۹۶ ^b	۳/۲۸ ^b	۱/۷۷ ^b	۸۶۳۷ ^a	۱/۹۹ ^b	۷۵ درصد نیاز آبی گیاه		
۹/۶۳ ^c	۲/۴۱ ^c	۱۲/۰۵ ^c	۴/۲۱ ^a	۱/۷۲ ^b	۷۶۲۱ ^b	۲/۳۰ ^a	۵۰ درصد نیاز آبی گیاه		
۱۰/۰۸ ^c	۲/۸۸ ^c	۱۲/۹۶ ^c	۳/۶۴ ^a	۱/۸۲ ^a	۸۱۸۰ ^b	۱/۹۳ ^b	عدم تلقیح		
۱۰/۷۴ ^b	۳/۳۲ ^{ab}	۱۴/۰۶ ^b	۳/۴۰ ^a	۱/۸۲ ^a	۷۹۴۲ ^b	۱/۸۶ ^b	تلقیح <i>G. mosseae</i>		
۱۰/۹۴ ^{ab}	۳/۲۰ ^b	۱۴/۱۴ ^{ab}	۳/۶۴ ^a	۱/۸۲ ^a	۸۳۴۶ ^b	۱/۹۹ ^{ab}	تلقیح <i>P. indica</i>		
۱۱/۱۹ ^a	۳/۴۴ ^a	۱۴/۶۳ ^a	۳/۳۹ ^a	۱/۷۳ ^b	۸۸۸۶ ^a	۲/۱۱ ^a	تلقیح همزمان		
۱۰/۶۶ ^a	۳/۲۰ ^a	۱۳/۸۵ ^a	۳/۵۵ ^a	۱/۸۱ ^a	۷۷۵۵ ^b	۱/۸۴ ^b	عدم مصرف		
۱۰/۷۸ ^a	۳/۲۸ ^a	۱۴/۰۷ ^a	۳/۴۱ ^a	۱/۷۹ ^a	۸۴۴۰ ^a	۲/۰۰ ^a	۵۰٪ میزان مورد نیاز		
۱۰/۷۷ ^a	۳/۱۵ ^a	۱۳/۹۳ ^a	۳/۵۹ ^a	۱/۷۹ ^a	۸۸۲۱ ^a	۲/۰۸ ^a	۱۰۰٪ میزان مورد نیاز		
ایستگاه تحقیقاتی بایع کلا، نکا									
۱۲/۰۳ ^a	۳/۸۱ ^a	۱۵/۸۵ ^a	۳/۲۱ ^b	۱/۷۸ ^{ab}	۱۰۳۲۰ ^a	۱/۷۷ ^c	آبیاری کامل		
۱۰/۴۳ ^b	۲/۷۷ ^b	۱۳/۲۰ ^b	۳/۸۶ ^a	۱/۸۰ ^a	۸۹۰۸ ^b	۱/۸۹ ^b	۷۵ درصد نیاز آبی گیاه		
۹/۵۵ ^c	۲/۴۳ ^c	۱۱/۹۹ ^c	۴/۱۵ ^a	۱/۶۵ ^b	۸۰۷۳ ^c	۲/۲۴ ^a	۵۰ درصد نیاز آبی گیاه		
۱۰/۳۴ ^b	۲/۵۷ ^b	۱۲/۹۲ ^c	۴/۲۹ ^a	۱/۷۸ ^a	۸۹۸۴ ^b	۱/۹۳ ^c	عدم تلقیح		
۱۰/۵۷ ^b	۲/۸۰ ^b	۱۳/۳۸ ^{bc}	۳/۹۲ ^a	۱/۶۹ ^a	۸۸۶۲ ^b	۱/۹۱ ^b	تلقیح <i>G. mosseae</i>		
۱۰/۶۹ ^{ab}	۳/۲۱ ^a	۱۳/۹۰ ^b	۳/۴۴ ^b	۱/۸۰ ^a	۹۰۰۴ ^b	۱/۹۵ ^b	تلقیح <i>P. indica</i>		
۱۱/۰۹ ^a	۳/۴۴ ^a	۱۴/۵۲ ^a	۳/۳۲ ^b	۱/۷۰ ^a	۹۵۵۴ ^a	۲/۰۸ ^a	تلقیح همزمان		
۱۰/۴۶ ^a	۲/۹۸ ^a	۱۳/۶۲ ^a	۳/۷۶ ^a	۱/۷۶ ^a	۸۵۱۶ ^b	۱/۸۴ ^c	عدم مصرف		
۱۰/۷۲ ^a	۳/۰۷ ^a	۱۳/۸۰ ^a	۳/۶۹ ^a	۱/۷۶ ^a	۹۳۴۳ ^a	۲/۰۲ ^b	۵۰٪ میزان مورد نیاز		
۱۰/۶۵ ^a	۲/۸۷ ^a	۱۳/۶۲ ^a	۳/۷۷ ^a	۱/۷۱ ^a	۹۴۴۴ ^a	۲/۰۴ ^a	۱۰۰٪ میزان مورد نیاز		

*در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک تفاوت معنی‌داری در سطح پنج درصد بر اساس آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار ندارند.

کامل و تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* حاصل شد. بر این اساس، تیمار تلقیح همزمان به‌طور معنی‌داری میزان فلورسانس حداکثر و فلورسانس متغیر را در همه‌ی رژیم‌های آبیاری افزایش داد. از سوی دیگر، بیشترین میزان فلورسانس حداقل در ایستگاه قراخیل نیز از تیمار عدم تلقیح در روش آبیاری کامل به‌دست آمد که به‌طور معنی‌داری بیشتر از تیمارهای تلقیح با قارچ در سطوح مختلف آبیاری بود

مورد نیاز) نیز، سبب افزایش معنی‌دار حداکثر کارایی کوانتومی فتوسیستم II (F_v/F_m) نسبت به سطح عدم مصرف کود شیمیایی در ایستگاه بایع کلا گردید. با این وجود، تأثیر معنی‌داری بر کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ($Y(NPQ)$) نداشت (جدول ۴).

مطابق نتایج، بیشترین میزان فلورسانس حداکثر و فلورسانس متغیر در هر دو ایستگاه از ترکیب تیماری آبیاری

جدول ۴- مقایسه میانگین تیمارهای کم آبیاری، همزیستی قارچ و کاربرد کود فسفره بر برخی شاخص‌های فلورسانس در دو ایستگاه

ایستگاه تحقیقات زراعی قراخیل، قائم‌شهر							سطح	تیمار
NPQ	Y(NO)	Y(NPQ)	F _v /F _m	F _v	F _m	F _o		
۱/۴۴ ^b	۰/۱۰ ^b	۰/۱۲ ^c	۰/۷۵ ^a	۴ ^a	۵/۳۰ ^a	۱/۳۰ ^a	آبیاری کامل	آبیاری
۱/۶۱ ^a	۰/۱۳ ^a	۰/۱۶ ^b	۰/۷۲ ^b	۳/۲۸ ^b	۴/۵۴ ^b	۱/۲۲ ^c	۷۵ درصد نیاز آبی گیاه	
۱/۵۰ ^b	۰/۱۳ ^a	۰/۲۰ ^a	۰/۶۹ ^c	۲/۸۸ ^c	۴/۱۴ ^c	۱/۲۵ ^b	۵۰ درصد نیاز آبی گیاه	تلقیح قارچ
۱/۵۶ ^b	۰/۱۳ ^a	۰/۱۵ ^b	۰/۷۲ ^b	۳/۳۵ ^c	۴/۵۹ ^c	۱/۲۴ ^b	عدم تلقیح <i>G. mosseae</i>	
۱/۵۶ ^b	۰/۱۳ ^a	۰/۱۵ ^b	۰/۷۲ ^b	۳/۳۵ ^c	۴/۵۹ ^c	۱/۲۴ ^b	تلقیح <i>G. mosseae</i>	تلقیح قارچ
۱/۵۳ ^b	۰/۱۲ ^{ab}	۰/۱۶ ^{ab}	۰/۷۲ ^b	۳/۴۹ ^b	۴/۷۶ ^b	۱/۲۶ ^{ab}	تلقیح <i>P. indica</i>	
۱/۶۷ ^a	۰/۱۱ ^b	۰/۱۵ ^b	۰/۷۳ ^a	۳/۷۴ ^a	۴/۹۸ ^a	۱/۲۴ ^b	تلقیح همزمان	
۱/۵۰ ^a	۰/۱۲ ^b	۰/۱۶ ^a	۰/۷۱ ^b	۳/۲۰ ^c	۴/۴۵ ^c	۱/۲۵ ^b	عدم مصرف	کود فسفره
۱/۵۲ ^a	۰/۱۲ ^a	۰/۱۶ ^a	۰/۷۲ ^{ab}	۳/۴۰ ^b	۴/۶۵ ^b	۱/۲۵ ^b	۵۰٪ میزان مورد نیاز	
۱/۵۲ ^a	۰/۱۲ ^a	۰/۱۶ ^a	۰/۷۳ ^a	۳/۷۰ ^a	۴/۹۸ ^a	۱/۲۸ ^a	۱۰۰٪ میزان مورد نیاز	
ایستگاه تحقیقاتی باغ کلا، نکا							سطح	تیمار
NPQ	Y(NO)	Y(NPQ)	F _v /F _m	F _v	F _m	F _o		
۱/۳۲ ^b	۰/۱۰ ^b	۰/۱۳ ^c	۰/۷۷ ^a	۴/۲۶ ^a	۵/۵۲ ^a	۱/۲۶ ^a	آبیاری کامل	آبیاری
۱/۵۲ ^a	۰/۱۳ ^a	۰/۱۵ ^b	۰/۷۲ ^b	۳/۳۵ ^b	۴/۶۲ ^b	۱/۲۶ ^a	۷۵ درصد نیاز آبی گیاه	
۱/۳۹ ^b	۰/۱۴ ^a	۰/۲۰ ^a	۰/۶۹ ^c	۲/۸۵ ^c	۴/۱۲ ^c	۱/۲۶ ^a	۵۰ درصد نیاز آبی گیاه	تلقیح قارچ
۱/۲۱ ^c	۰/۱۳ ^a	۰/۱۸ ^a	۰/۷۲ ^b	۳/۳۷ ^b	۴/۶۴ ^b	۱/۲۶ ^{ab}	عدم تلقیح	
۱/۴۲ ^b	۰/۱۳ ^a	۰/۱۶ ^{bc}	۰/۷۱ ^b	۳/۳۵ ^b	۴/۶۵ ^b	۱/۳۰ ^a	عدم تلقیح <i>G. mosseae</i>	تلقیح قارچ
۱/۴۵ ^b	۰/۱۲ ^{ab}	۰/۱۶ ^b	۰/۷۲ ^b	۳/۴۷ ^b	۴/۷۵ ^b	۱/۲۷ ^a	عدم تلقیح <i>P. indica</i>	
۱/۵۵ ^a	۰/۱۱ ^b	۰/۱۴ ^c	۰/۷۷ ^a	۳/۷۵ ^a	۴/۹۷ ^a	۱/۲۲ ^b	تلقیح همزمان	
۱/۳۷ ^a	۰/۱۲ ^a	۰/۱۶ ^a	۰/۷۱ ^b	۳/۱۵ ^c	۴/۴۰ ^c	۱/۲۴ ^b	عدم مصرف	کود فسفره
۱/۴۲ ^a	۰/۱۲ ^a	۰/۱۶ ^a	۰/۷۳ ^a	۳/۴۷ ^b	۴/۷۲ ^b	۱/۲۵ ^b	۵۰٪ میزان مورد نیاز	
۱/۴۴ ^a	۰/۱۲ ^a	۰/۱۶ ^a	۰/۷۴ ^a	۳/۸۴ ^a	۵/۱۴ ^a	۱/۳۰ ^a	۱۰۰٪ میزان مورد نیاز	

* در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک تفاوت معنی‌داری در سطح پنج درصد بر اساس آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار ندارند.

آبیاری کاهش یافت. با این وجود، این روند در تیمارهای تلقیح افزایشی بود، به طوری که بیشترین میزان خاموشی غیرفتوشیمیایی (NPQ) از ترکیب تیماری تلقیح همزمان در روش آبیاری با ۷۵ درصد نیاز آبی به دست آمد که به طور معنی‌داری در مقایسه با آبیاری کامل افزایش یافت (جدول ۵ و ۶). بر این اساس، بیشترین میزان خاموشی غیرفتوشیمیایی (NPQ) در ایستگاه باغ کلا از برهمکنش تلقیح همزمان در آبیاری با ۷۵ درصد نیاز آبی گیاه به دست آمد که ۴۰/۴ درصد، بیشتر از تیمار عدم تلقیح در همین سطح آبیاری بود (جدول

(جدول ۵). با این وجود، در هر یک از رژیم‌های آبیاری در ایستگاه باغ کلا میزان فلورسانس حداکثر و فلورسانس متغیر در تیمار تلقیح بیشتر از عدم تلقیح بود. از سوی دیگر، میزان فلورسانس حداقل از ۱/۱۸ تا ۱/۳۹ متغیر بود و تیمار تلقیح همزمان به طور غیرمعنی‌داری کمتر از سایر سطوح تلقیح در برهمکنش با تیمار کم آبیاری بود (جدول ۶).

میزان خاموشی غیرفتوشیمیایی (NPQ) در هر دو ایستگاه نیز متأثر از برهمکنش تیمارهای آبیاری و تلقیح با قارچ بود. بر این اساس، میزان این صفت در تیمار عدم تلقیح با اعمال کم

جدول ۵- مقایسه میانگین برهمکنش تیمارهای کم‌آبیاری و تلقیح با قارچ بر برخی شاخص‌های فلورسانس در ایستگاه قراخیل

کم‌آبیاری	تلقیح قارچ	F _o	F _m	F _v	کارتونئید	NPQ
آبیاری کامل	عدم تلقیح	۱/۳۶ ^a	۵/۲۲ ^b	۳/۸۶ ^b	۱/۹۶ ^a	۱/۳۸ ^{de}
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۲۰ ^c	۵/۱۳ ^b	۳/۹۳ ^b	۱/۹۴ ^{ab}	۱/۵۳ ^{b-d}
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۳۰ ^b	۵/۵۷ ^a	۴/۲۶ ^a	۱/۸۸ ^{a-c}	۱/۳۸ ^{de}
	تلقیح همزمان	۱/۳۳ ^{ab}	۵/۶۸ ^a	۴/۳۵ ^a	۱/۷۹ ^{c-e}	۱/۴۷ ^{c-e}
۷۵ درصد نیاز آبی گیاه	عدم تلقیح	۱/۳۰ ^{ab}	۴/۵۱ ^d	۳/۲۰ ^d	۱/۸۴ ^{a-d}	۱/۳۴ ^{ef}
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۲۰ ^c	۴/۳۷ ^{d-f}	۳/۱۷ ^{de}	۱/۷۶ ^{c-f}	۱/۶۱ ^{bc}
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۱۹ ^c	۴/۴۷ ^{de}	۳/۲۷ ^d	۱/۷۵ ^{c-f}	۱/۵۸ ^{bc}
	تلقیح همزمان	۱/۱۷ ^c	۴/۸۰ ^c	۳/۶۲ ^c	۱/۷۴ ^{d-f}	۱/۸۹ ^a
۵۰ درصد نیاز آبی گیاه	عدم تلقیح	۱/۱۸ ^c	۳/۶۱ ^g	۲/۴۳ ^g	۱/۶۹ ^{ef}	۱/۱۶ ^f
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۳۱ ^{ab}	۴/۲۶ ^{ef}	۲/۹۵ ^{ef}	۱/۷۴ ^{d-f}	۱/۵۳ ^{b-d}
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۳۰ ^b	۴/۲۳ ^f	۲/۹۳ ^f	۱/۸۲ ^{b-e}	۱/۶۴ ^{bc}
	تلقیح همزمان	۱/۲۲ ^c	۴/۴۵ ^{de}	۳/۲۳ ^d	۱/۶۵ ^f	۱/۶۵ ^b

* در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک تفاوت معنی‌داری در سطح پنج درصد بر اساس آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار ندارند.

جدول ۶- مقایسه میانگین برهمکنش تیمارهای کم‌آبیاری و تلقیح با قارچ بر میزان رنگیزه‌های فتوسنتزی در ایستگاه باغ کلا

کم‌آبیاری	تلقیح قارچ	F _o	F _m	F _v	Y(NO)	NPQ	عملکرد دانه (Kg/ha)	بهره‌وری آب (Kg/m ³)
آبیاری کامل	عدم تلقیح	۱/۲۳ ^{b-d}	۵/۳۱ ^b	۴/۰۸ ^b	۰/۱۰ ^{de}	۱/۲۶ ^e	۱۰۲۶۰ ^a	۳/۰۲ ^{def}
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۳۹ ^a	۵/۵۶ ^a	۴/۱۷ ^b	۰/۱۰ ^e	۱/۳۹ ^{cd}	۱۰۱۲۰ ^{ab}	۲/۹۵ ^{ef}
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۲۵ ^{b-d}	۵/۵۲ ^{ab}	۴/۲۷ ^b	۰/۰۹ ^e	۱/۳۳ ^{de}	۱۰۲۵۰ ^{ab}	۲/۹۲ ^f
	تلقیح همزمان	۱/۱۸ ^d	۵/۷۰ ^a	۴/۵۲ ^a	۰/۰۹ ^e	۱/۳۱ ^{de}	۱۰۳۰۰ ^a	۲/۹۰ ^f
۷۵ درصد نیاز آبی گیاه	عدم تلقیح	۱/۳۰ ^{bc}	۴/۶۹ ^c	۳/۳۹ ^{cd}	۰/۱۴ ^{a-c}	۱/۲۶ ^e	۸۶۷۹ ^c	۳/۲۰ ^{cd}
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۲۸ ^{bc}	۴/۵۱ ^c	۳/۲۲ ^d	۰/۱۳ ^{a-c}	۱/۵۵ ^b	۸۶۴۵ ^c	۳/۲۰ ^c
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۲۶ ^{b-d}	۴/۵۹ ^c	۳/۳۳ ^{cd}	۰/۱۳ ^{b-d}	۱/۵۰ ^{bc}	۸۶۰۷ ^c	۳/۲۵ ^{cde}
	تلقیح همزمان	۱/۲۱ ^{cd}	۴/۶۷ ^c	۳/۴۵ ^c	۰/۱۱ ^{c-e}	۱/۷۷ ^a	۹۷۰۱ ^b	۳/۱۵ ^c
۵۰ درصد نیاز آبی گیاه	عدم تلقیح	۱/۲۷ ^{b-d}	۳/۹۲ ^{de}	۲/۶۵ ^e	۰/۱۶ ^a	۱/۱۰ ^f	۷۶۵۲ ^d	۳/۷۶ ^b
	تلقیح <i>G. mosseae</i>	۱/۲۳ ^{b-d}	۳/۸۸ ^e	۲/۶۴ ^e	۰/۱۴ ^{ab}	۱/۳۳ ^{de}	۷۸۲۴ ^d	۳/۸۷ ^b
	تلقیح <i>P. indica</i>	۱/۳۰ ^{ab}	۴/۱۳ ^d	۲/۸۳ ^e	۰/۱۳ ^{b-d}	۱/۵۴ ^b	۸۱۵۵ ^{cd}	۴/۱۵ ^a
	تلقیح همزمان	۱/۲۶ ^{b-d}	۴/۵۴ ^c	۳/۲۷ ^{cd}	۰/۱۱ ^{c-e}	۱/۵۸ ^b	۸۶۶۰ ^c	۴/۱۱ ^a

* در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک تفاوت معنی‌داری در سطح پنج درصد بر اساس آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار ندارند.

۶). همچنین، بین تیمارهای کم‌آبیاری با ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه نیز تفاوت معنی‌داری از لحاظ صفات یاد شده در هر دو ایستگاه وجود داشت (جدول ۴). همچنین، در همه‌ی سطوح تیمار آبیاری در ایستگاه باغ کلا میزان کارایی کواتومی

غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم شده فتوسیستم II (Y(NO)) در تیمار عدم تلقیح بیشتر از سطوح تلقیح با قارچ بود. بر این اساس بیشترین میزان این صفت از برهمکنش تیمار عدم تلقیح در آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی حاصل شد.

عملکرد دانه و بهره‌وری مصرف آب: بر اساس یافته‌ها، بهره‌وری مصرف آب در ایستگاه قراخیل با کاهش دور آبیاری به‌طور معنی‌داری افزایش یافت، به‌طوری‌که میزان آن‌ها در تیمار کم‌آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه، ۴۰/۲ درصد بیشتر از تیمار آبیاری کامل بود. مطابق نتایج، بین تیمار کم‌آبیاری با ۷۵ درصد نیاز آبی گیاه و آبیاری کامل تفاوت معنی‌داری از لحاظ عملکرد دانه وجود نداشت. با این وجود، میزان این صفت در ایستگاه قراخیل با کاهش ۱۳ درصدی در تیمار آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی، به‌طور معنی‌داری کمتر از تیمار آبیاری کامل بود (جدول ۳). همچنین، تلقیح همزمان قارچ‌های میکوریزا و شبه‌میکوریزا میزان عملکرد دانه و بهره‌وری مصرف آب در ایستگاه قراخیل را به‌ترتیب در حدود ۸/۶ و ۹/۳ درصد نسبت به تیمار عدم تلقیح بهبود بخشید (جدول ۳). همچنین، کاربرد ۱۰۰ و ۵۰ درصد فسفر مورد نیاز به‌ترتیب سبب افزایش ۱۳/۷ و ۸/۸ درصدی عملکرد دانه و ۱۳ و چهار درصدی بهره‌وری مصرف آب در مقایسه با تیمار بدون کاربرد کود فسفره گردید (جدول ۳ و ۴). از سوی دیگر، بیشترین عملکرد دانه در ایستگاه بایع کلا معادل ۱۰۳۰۰ کیلوگرم در هکتار از برهمکنش تیمارهای آبیاری کامل و تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* به‌دست آمد. از سوی دیگر، بیشترین میزان بهره‌وری آب در این ایستگاه در سطوح مختلف تیمار تلقیح با قارچ در روش کم‌آبیاری بر اساس ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه مشاهده شد که به‌طور معنی‌داری بیشتر از سایر تیمارهای آبیاری بود. بیشترین میزان بهره‌وری آب در ایستگاه بایع کلا معادل ۴/۱۵ کیلوگرم بر مترمکعب از ترکیب تیماری تلقیح *P. indica* در کم‌آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه ثبت شد (جدول ۶).

نتایج سایر پژوهشگران نیز حاکی از کاهش میزان رنگیزه‌های کلروفیل و کارتنوئید تحت تنش کم‌آبی است (حیدری و

کریمی، ۱۳۹۲؛ یداللهی ده‌چشمه و همکاران، ۱۳۹۳؛ Yordanov *et al.*, 2003). در پژوهش‌های دیگر گزارش شد که تنش کم آبی به‌طور معنی‌داری محتوای کلروفیل a، b، کلروفیل کل و کارتنوئید در گندم را کاهش داد (صادقی شعاع و همکاران، ۱۳۹۱؛ Shamsi, 2010). در پژوهشی دیگر نیز نشان داده شد که تنش اکسیداتیو ناشی از خشکی به شدت بر غلظت کلروفیل‌ها و کارتنوئیدها تأثیر گذاشته و از مراحل فتوسنتز و تنفس و در نتیجه از رشد گیاه جلوگیری می‌کند (Yao *et al.*, 2009). پژوهشگران کاهش غلظت کلروفیل تحت تنش را به واسطه‌ی اثر کلروفیل‌لاز، پراکسیداز و ترکیبات فنلی و در نتیجه تجزیه کلروفیل دانستند (Voleti *et Paknejad et al.*, 2007; *al.*, 1998). همچنین، گزارش شد که کمبود آب باعث تجزیه کلروفیل شده و گلوتامات که پیش ماده کلروفیل و پرولین است، در اثر این تنش به پرولین تبدیل شده و در نتیجه از محتوی کلروفیل کاسته می‌گردد (Lawlor and Cornic, 2002). با این وجود، Inze و Montagu (۲۰۰۰) در پژوهش خود با بررسی تنش اکسیداتیو بر گیاهان، گزارش کردند که میزان کارتنوئیدها تحت تنش افزایش می‌یابد.

پژوهشگران افزایش نسبت کلروفیل a/b در شرایط تنش خشکی را گزارش کردند (احمدی و سی و سه مرده، ۱۳۸۳؛ Ashraf *et al.*, 1994) که با نتایج این پژوهش در هر دو ایستگاه مطابقت دارد. آن‌ها علت این افزایش را کاهش بیشتر غلظت کلروفیل b در مقایسه با کلروفیل a دانستند که چنین رابطه‌ای در تحقیق حاضر نیز مشاهده شد. همچنین، Antolin و همکاران (۱۹۹۵) گزارش کردند با افزایش تنش خشکی، میزان کلروفیل برگ کاهش ولی نسبت کلروفیل a به b افزایش می‌یابد و افزایش این نسبت موجب تیره شدن برگ‌ها خواهد شد. Estill و همکاران (۱۹۹۱) بیان داشتند که این تفاوت به‌واسطه تغییر در سیستم‌های فتوسنتزی در جهت نسبت کمتر فتوسیستم II به فتوسیستم I تحت تنش خشکی است. اگرچه با پیرشدن تدریجی برگ، غلظت کلروفیل a و b تحت تنش خشکی به یک نسبت کاهش یافت (احمدی و سی و سه مرده، ۱۳۸۳).

فلورسانس حداقل ایجاد نمی‌کند که با نتایج پژوهش حاضر در ایستگاه بایع کلا مطابقت دارد. دلیل تفاوت نتایج در دو منطقه ممکن است به تفاوت در میزان بارندگی و میزان تشعشع دریافتی توسط گیاه در دو ایستگاه مربوط باشد. بر این اساس، میزان تشعشع در طول دوره رشد ذرت در ایستگاه بایع کلا با ۲۳/۴ مگا ژول بر مترمربع در روز و حدود ۱۲ درصد بیشتر از ایستگاه قراخیل بود (جدول ۱). در همین راستا، نتایج پژوهش Havaux و همکاران (۱۹۹۸) نشان داد که معمولاً تنش گرمایی به تنهایی و یا در ترکیب با تنش خشکی می‌تواند موجب انهدام و یا تخریب فتوسیستم II شده و نه تنها فلورسانس حداقل را کاهش نمی‌دهد بلکه ممکن است میزان آن را افزایش دهد.

مطابق با یافته‌های پژوهش حاضر، کاهش میزان فلورسانس حداکثر تحت تنش خشکی پیش‌تر برای لوبیا (Zlatev and Yordanov, 2004) و گندم (Zlatev, 2009) گزارش شده بود. همچنین، نتایج پژوهش حاضر حاکی از اثر مثبت تلقیح قارچ بر کارایی کوانتومی فتوسیستم II از طریق افزایش معنی‌دار میزان فلورسانس حداکثر است. مطابق گزارش Gitelson و همکاران (۱۹۹۹)، به تدریج و با افزایش احیا شدن مولکول‌های کوئینون (گیرنده الکترون فتوسیستم II)، فلورسانس افزایش می‌یابد. این روند تا احیای کامل مولکول‌های آن ادامه یافته و در چنین حالتی مرکز فتوسیستم در حالت احیای کامل بوده و دارای بیش‌ترین میزان فلورسانس حداکثر می‌باشد. آن‌ها گزارش کردند که هرچه سیستم دیرتر بسته شود، یعنی قادر باشد تعداد الکترون‌های بیشتری را بپذیرد، فلورسانس حداکثر آن بالاتر و سیستم کارتر خواهد بود. به عبارتی، تحت تنش مختصر خشکی، تیمار همزیستی میکوریزا و شبه‌میکوریزا (به‌ویژه تیمار تلقیح همزمان) توانسته اثر مثبتی بر میزان فلورسانس متغیر و در نتیجه کارایی کوانتومی فتوسیستم II بر جای گذارد. کاهش میزان فلورسانس متغیر تحت تنش پیش‌تر توسط پژوهشگران گزارش شده بود (Yamasaki et al., 2002; Zlatev, 2009).

همسو با یافته‌های پژوهش حاضر گزارش گردید که هرچه میزان محتوی کلروفیل برگ بالاتر باشد، شرایط کلروفیل برای انتقال الکترون از فتوسیستم II بهتر خواهد بود و در نتیجه

در پژوهش حاضر نیز میزان کاروتنوئید در ایستگاه بایع کلا با اعمال تیمار کم‌آبیاری بر اساس ۷۵ درصد نیاز آبی به‌طور غیرمعنی‌داری در مقایسه با روش آبیاری کامل افزایش یافت، اما با کاهش بیشتر میزان آبیاری (در تیمار آبیاری با ۵۰ درصد نیاز آبی)، میزان این صفت کاهش یافت. نتایج مشابهی توسط نعمت‌الهی و همکاران (۱۳۹۲) گزارش شد که بیان داشتند در شرایط تنش خشکی، به علت کاهش آسیمیلاسیون کربن و افزایش گونه‌های فعال اکسیژن، گیاه دچار تنش اکسیداتیو می‌شود. آن‌ها همچنین نقش کاروتنوئیدها در دفاع آنتی‌اکسیدانی را بسیار مهم دانستند و ثابت کردند، گونه‌هایی که دارای محتوی کاروتنوئید بالاتری هستند، در تنش اکسیداتیو ناشی از تنش آب، دفاع مؤثرتری خواهند داشت.

یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از افزایش میزان کلروفیل برگ در تیمار تلقیح با قارچ بود. در همین راستا، یعقوبیان و همکاران (۱۳۹۱) نیز نشان دادند که همزیستی میکوریزایی و شبه‌میکوریزایی باعث افزایش میزان کلروفیل برگ گندم شد. این نتایج با گزارش‌های Aboghialia و Khalafallah (۲۰۰۸) و Beltrano و Ronco (۲۰۰۸) در گیاه گندم هم مطابقت دارد. جمع‌آوری بهتر گونه‌های اکسیژن فعال در تیمارهای تلقیح با قارچ، سبب کاهش تخریب رنگیزه‌های نوری و کلروفیل برگ می‌شود. علاوه بر این همزیستی قارچی از طریق جذب بهتر فسفر که به عنوان حامل انرژی در طی فتوسنتز است، اثر مثبتی بر مقدار کلروفیل برگ و رشد رویشی گیاه دارد (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۱).

مطابق نتایج، با کاهش میزان آبیاری در ایستگاه قراخیل، میزان فلورسانس حداقل به‌طور معنی‌داری کاهش یافت. به‌نظر می‌رسد گیاه پس از قرارگیری در شرایط تنش‌زا و به‌منظور حفظ کارایی کوانتومی در فتوسیستم II (Zlatev and Yordanov, 2004)، میزان فلورسانس حداقل خود را کاهش می‌دهد. کاهش میزان فلورسانس حداقل بدین معناست که تثبیت کربن یا به عبارتی انتقال الکترون سریع‌تر آغاز شده است (Andrews et al., 1995). این در حالی است که Arous و همکاران (۱۹۹۸) بیان نمودند که تنش خشکی اثر معنی‌داری در

جهت کشت ذرت، ۶/۵ تا ۷ گزارش شده است (نورمحمدی و همکاران، ۱۳۸۹).

محققان بیان داشتند که اگرچه فتوسیستم II تا حد زیادی نسبت به خشکی مقاوم است، اما خشکی می‌تواند مانع انتقال الکترون در فتوسیستم II شده و سبب کاهش کارایی فتوستنز شود (Yordanov et al., 2003; Perez et al., 2007). کاهش در این نسبت می‌تواند به دلیل توسعه آهسته فرایندهای خاموشی فتوشیمیایی و آسیب نوری به مراکز واکنش باشد که هر دوی آن‌ها حداکثر کارایی کوانتومی فتوشیمیایی فتوسیستم دو را کاهش می‌دهند (Baker and Rosenqvist, 2004). هر چه اثر تخریبی تنش محیطی بر گیاه بیشتر باشد، از مقدار F_v/F_m به میزان بیشتری نسبت به شرایط مساعد فتوستنزی کاسته می‌شود (قدمی فیروزآبادی و همکاران، ۱۳۹۴)، که منطبق با نتایج حاصل در این پژوهش در تیمارهای عدم تلقیح است. در همین راستا، Sayed (۲۰۰۳) نیز بیان داشت که ژنوتیپ‌های با نسبت بالای F_v/F_m در شرایط تنش شدید کارایی فتوستنزی بالاتری دارند. این در حالی است که Galle و همکاران (۲۰۰۲) نتایج متفاوتی ارائه نمودند. آن‌ها با اعمال تنش خشکی در کشت گلدانی گیاه گندم مشاهده کردند که تغییری در نسبت F_v/F_m برگ‌های سازگار شده به تاریکی ایجاد نشد و نتیجه گرفتند که در طی تنش، کارایی کوانتوم فتوسیستم II (F_v/F_m) کاهش نمی‌یابد. از سوی دیگر، یعقوبیان و همکاران (۱۳۹۱) با بررسی گیاه گندم گزارش کردند که همزیستی میکوریزی می‌تواند اثرات مضر تنش خشکی روی عملکرد کوانتومی فتوسیستم II را کاهش دهد و در نتیجه باعث القای مقاومت به خشکی در گیاه شود. همچنین، پژوهشگران نیز گزارش کردند که در گیاهان بدون همزیستی میکوریزی، تنش خشکی باعث کاهش معنی‌دار کارایی کوانتومی فتوسیستم II (از ۸۳٪ به ۶۱٪) شد ولی در گیاهان تلقیح شده با قارچ *P. indica* کاهش معنی داری مشاهده نشد (Sun et al., 2010). در پژوهشی دیگر گزارش شد که تلقیح قارچ *G. mosseae* کارایی کوانتومی فتوسیستم II را در شرایط تنش خشکی بیشتر از شرایط مطلوب افزایش می‌دهد و در واقع از کاهش بیشتر این شاخص

موجب بالا رفتن عملکرد کوانتومی خواهد شد (Paknejad et al., 2007). بر این اساس، با توجه به اینکه میزان محتوای کلروفیل (کلروفیل a+b) در تیمار آبیاری بر اساس ۵۰ درصد نیاز آبی گیاه در مقایسه با آبیاری کامل کمتر بود، بنابراین احتمالاً یکی از دلایل کاهش پتانسیل عملکرد کوانتومی در سطح کم‌آبیاری افزایش بازدارندگی نوری به دلیل کاهش محتوای کلروفیل است. همچنین، پایین‌تر بودن نسبت F_v/F_m حاکی از کارایی کمتر فتوسیستم II و کاهش آن می‌تواند به دلیل افزایش در میزان F_o یا کاهش F_m و یا هر دو می‌باشد (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۲). نتایج این پژوهش نیز نشان داد کاهش این نسبت، ناشی از کاهش فلورسانس حداکثر بود. به عبارتی، محدودیت آبی اعمال شده موجب کاهش کارایی فتوشیمیایی فتوسیستم II در اثر کاهش فلورسانس حداکثر شد. بر این اساس، در ایستگاه باغ‌کلا به دلیل بیشتر بودن تعداد ساعات آفتابی و میزان تشعشع (جدول ۱) که منجر به تحمیل محدودیت آبی بیشتر در تیمارهای کم‌آبیاری گردید، میزان فلورسانس حداکثر و کارایی کوانتومی فتوسیستم II کاهش بیشتری در مقایسه با ایستگاه قراخیل داشت. این نتایج با نتایج ممنوعی و سید شریفی (۱۳۸۹) همخوانی دارد که دریافتند، کم‌آبیاری اثر معنی‌داری بر کارایی سامانه فتوستنزی II گذاشته و با کاهش آبیاری مقدار F_v/F_m کاهش می‌یابد. Basu و همکاران (۱۹۹۸) با بررسی روی سیب زمینی نشان دادند که تنش خشکی سبب کاهش نسبت F_v/F_m شد. اما در بررسی دیگری روی گندم زمستانه، تغییری در نسبت F_v/F_m تحت شرایط تنش مشاهده نشد (Shangguan et al., 2000). پژوهشگران گزارش کردند که نسبت F_v/F_m به میزان ۰/۸۵ در شرایط بدون تنش به دست می‌آید و مقادیر کمتر از ۰/۸۵، حاکی از وجود انواع تنش‌های زنده و غیر زنده روی گیاهان می‌باشد (Kalaji and Gue, 2008). از آنجا که نتایج پژوهش حاضر نشان داد نسبت F_v/F_m حتی در گیاهان شاهد که در وضعیت آبی مناسبی بودند، کمتر از ۰/۸۵ بود، بنابراین می‌توان تأثیر برخی شرایط نامناسب کشت نظیر بالا بودن اسیدیته اشباع خاک (جدول ۲)، بر گیاه را محتمل دانست. در همین راستا، اسیدیته اشباع خاک مناسب

ایستگاه قراخیل (جدول ۲) اثربخشی بیشتری در همزیستی با قارچ مشاهده شد.

شاخص کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II ((Y(NO)) تحت تنش کم‌آبی افزایش یافت. با این وجود، تیمار تلقیح همزمان موجب کاهش معنی‌دار آن نسبت به تیمار عدم تلقیح گردید. خاموشی غیرفتوشیمیایی (NPQ) نیز با اعمال تیمار کم‌آبی با ۷۵ درصد نیاز آبی افزایش و سپس با کاهش بیشتر میزان آبیاری (تیمار کم‌آب‌اری با ۵۰ درصد نیاز آبی) افزایش یافت. در واقع، با افزایش بیشتر سطوح تنش، خاموشی غیرفتوشیمیایی نتوانست مازاد انرژی را دفع نماید و در نتیجه مولکول اکسیژن به‌عنوان پذیرنده الکترون عمل نموده و پس از اکسید، تولید رادیکال‌های آزاد می‌کند که این امر خشارت اکسیداتیو به غشاهای فیزیولوژیک را در پی دارد (اسدی‌نسب و همکاران، ۱۳۹۳). خاموشی غیرفتوشیمیایی در واقع شاخص مربوط به هدررفت گرمایی است و گستره‌ی معمول آن برای گیاه بین ۰/۵ تا ۳/۵ می‌باشد (Chaves *et al.*, 2009) که در پژوهش حاضر از ۱/۰۶ تا ۲/۳۴ متغیر بود. افزایش این پارامتر بیانگر ظرفیت بالای چرخه‌گزارتوفیل و توانایی گیاه در دفع تنش از طریق هدر دادن انرژی به‌صورت گرما می‌باشد (Ort and Baker, 2002). افزایش این شاخص تحت تنش در ذرت (مومنی و همکاران، ۱۳۹۱)، چغندرقد (اسدی‌نسب و همکاران، ۱۳۹۳)، کلزا (Atlassi *et al.*, 2009) و گندم (Abdeshahian *et al.*, 2010) گزارش شده بود.

مطابق نتایج، هرچند میزان عملکرد دانه با کاهش میزان آبیاری مطابق نتایج سایر پژوهشگران (مسجدی و همکاران، ۱۳۸۷؛ لک، ۱۳۹۲)، کاهش یافت اما کاهش بیشتر عملکرد دانه از حدود ۲۲ درصد در ایستگاه بایع‌کلا به ۱۳ درصد در ایستگاه قراخیل در تیمار کم‌آب‌اری با ۵۰ درصد نیاز گیاه را می‌توان به تفاوت‌های اقلیمی مانند کاهش حدود ۲۱ درصدی میزان بارندگی و افزایش حدود ۱۱ درصدی ساعات آفتابی در ایستگاه بایع‌کلا در طول فصل رشد ذرت در مقایسه با ایستگاه قراخیل دانست (جدول ۱) که منجر به افزایش میزان تبخیر آب و در نهایت کاهش بیشتر عملکرد شد. همچنین، در این

در اثر تنش خشکی جلوگیری می‌کند (Oyetunji *et al.*, 2007) یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II ((Y(NPQ) با اعمال تیمارهای کم‌آبی افزایش می‌یابد که با یافته‌های Li و همکاران (۲۰۰۸) نیز همخوانی دارد. با این وجود، تیمارهای تلقیح با قارچ سبب کاهش معنی‌دار میزان این شاخص از ۲۲ درصد در ایستگاه قراخیل تا حدود ۳۳ درصد در ایستگاه بایع‌کلا گردید. در نتیجه‌ی آن، میزان کارایی کوانتومی فتوسیستم II در ایستگاه بایع‌کلا حدود سه درصد بیشتر از ایستگاه قراخیل بود که می‌توان آن را یکی از دلایل اصلی افزایش حدود ۱۱ و ۱۳ درصدی عملکرد دانه با تلقیح همزمان در تیمارهای کم‌آب‌اری با ۷۵ و ۵۰ درصد نیاز آبی در مقایسه با آبیاری کامل در ایستگاه بایع‌کلا دانست. چراکه عملکرد کوانتومی فتوسیستم II نسبت نور استفاده شده در فرایند فتوسنتز به کل نور جذب شده توسط کلروفیل را نشان می‌دهد و به‌طور مستقیم به سرعت اسیمیلاسیون CO₂ در برگ وابسته است و کاهش آن بیانگر کاهش سرعت فرآیند فتوسنتزی است (Li *et al.*, 2008). از آنجایی که مهمترین تأثیر رابطه همزیستی با قارچ‌های میکوریزا و شبه‌میکوریزا، افزایش جذب عناصر معدنی به‌ویژه فسفر در گیاه میزبان می‌باشد (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۲)، لذا دلیل مهم تفاوت در میزان اثربخشی همزیستی با قارچ در دو ایستگاه ممکن است به میزان فسفر قابل جذب خاک مربوط باشد که در ایستگاه بایع‌کلا در حدود ۳۱ درصد کمتر از ایستگاه قراخیل بود (جدول ۲). این تأثیر به‌ویژه در زمین‌های زراعی که فسفر محلول در خاک کم بوده یا در اثر خشکی ضریب پخشیدگی این عنصر بسیار کاهش یافته است، مشهودتر می‌باشد (اصلانی و همکاران، ۱۳۹۰). از سوی دیگر، قارچ‌های یاد شده حاوی مقدار قابل‌توجهی اسید فسفاتاز هستند که پتانسیل محلول‌سازی فسفر در خاک و فراهمی آن برای گیاه میزبان را دارند (Malla *et al.*, 2004). بنابراین این قارچ‌ها در خاک‌های غنی از ماده آلی اثر بهتری دارند (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۲). همان‌گونه که در ایستگاه بایع‌کلا با بیشتر بودن حدود ۱۲ درصدی میزان ماده آلی خاک در مقایسه با

یافته‌های پژوهش حاضر در خصوص افزایش بهره‌وری مصرف آب با کاهش میزان آبیاری، با نتایج مجیدیان و همکاران (۱۳۸۷) مطابقت دارد. مطابق نتایج، کاربرد کود فسفره نیز موجب افزایش معنی‌دار بهره‌وری مصرف آب گردید. در همین راستا، کریمی و همکاران (۱۳۸۵) بیان کردند که علاوه بر آب، تأمین و عرضه عناصر غذایی گیاه و به‌صورت متعادل برای نیل به عملکرد مطلوب محصولات کشاورزی ضرورت دارد. آن‌ها افزایش کارایی مصرف آب را مرتبط با مصرف بهینه کود دانستند. همچنین، افزایش کارایی آب در گیاهان همزیست- شده با قارچ توسط پژوهشگران گزارش شده بود (Aliabadi et al., 2007; Farahani et al., 2008).

به‌طور کلی، کاهش میزان کلروفیل و برخی شاخص‌های مرتبط با فلورسانس نظیر کارایی کوانتومی فتوسیستم II و افزایش کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی تنظیم‌شده فتوسیستم II و کارایی کوانتومی غیرفتوشیمیایی غیرتنظیم‌شده فتوسیستم II نشان‌دهنده‌ی بروز تنش در گیاه در اثر کاربرد روش‌های کم‌آبیاری است. با این وجود، میزان بهره‌وری مصرف آب در روش‌های کم‌آبیاری به‌طور معنی‌داری بیشتر از روش آبیاری کامل بود. همچنین، با توجه به اینکه در پژوهش حاضر تأثیر تلقیح با قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* بر برخی از صفات اندازه‌گیری شده تأثیر مثبت قابل توجهی نسبت به تیمار شاهد داشته است، بنابراین به‌نظر می‌رسد همزیستی با قارچ می‌تواند اثرات مضر تنش کم‌آبی روی میزان رنگیزه‌های برگ و عملکرد کوانتومی فتوسیستم II را از طریق کاهش آسیب به مراکز واکنشی فتوسیستم کاهش داده و در نتیجه باعث القای مقاومت به خشکی در گیاه شود.

پژوهش تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* موجب افزایش معنی‌دار عملکرد دانه در هر دو ایستگاه گردید، به‌طوری‌که میزان این صفات در ایستگاه قراخیل در حدود ۸/۶ درصد بیشتر از تیمار عدم تلقیح بود. در ایستگاه قراخیل نیز، بیشترین میزان عملکرد دانه معادل ۱۰۳۰۰ کیلوگرم در هکتار مربوط به ترکیب تیماری آبیاری کامل و تلقیح همزمان قارچ‌ها بود. نتایج مشابهی توسط سایر پژوهشگران گزارش شد (Verma et al., 1998; Faramarzi et al., 2012). همچنین، ثابت شد که تلقیح همزمان قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae*، عملکرد دانه گندم را به‌طور معنی‌داری نسبت به شاهد افزایش می‌دهد (یعقوبیان و همکاران، ۱۳۹۲). در همین راستا گزارش شده است که تلقیح با قارچ سبب افزایش میزان عناصر مورد نیاز در گیاهان تلقیح شده می‌گردد. این امر به‌ویژه در شرایط تنش برای گیاهان دارای اهمیت زیادی است. همچنین گزارش شد که قارچ‌های *P. indica* و *G. mosseae* فراهمی عناصری مانند فسفر و نیتروژن در خاک را افزایش می‌دهد (Oelmuller et al., 2009; Wang et al., 2011). افزایش عملکرد دانه با کاربرد کود شیمیایی فسفره نیز در پژوهش حاضر ثبت گردید. در همین راستا، گزارش شد که عملکرد دانه ذرت متأثر از برهمکنش مدیریت‌های زراعی و عوامل محیطی بوده و تنش خشکی و کمبود عناصر غذایی از مهم‌ترین این عوامل می‌باشند (رفیعی، ۱۳۸۱). از سوی دیگر، بین کاربرد فسفر به‌میزان ۱۰۰ و ۵۰ درصد نیاز گیاه در هر دو ایستگاه، اختلاف معنی‌داری از لحاظ عملکرد دانه مشاهده نشد که می‌توان آن را به قانون شلفورد نسبت داد که می‌گوید افزایش مقدار هر عنصر نیز برای موجودات محدودکننده است (اردکانی، ۱۳۸۶).

منابع

- احمدی، ع. و سی و سه مرده، ع. (۱۳۸۳) اثر تنش خشکی بر کربوهیدرات‌های محلول، کلروفیل و پرولین در چهار رقم گندم سازگار با شرایط متفاوت اقلیمی ایران. مجله علوم کشاورزی ایران ۵(۳): ۷۶۳-۷۵۳.
- اردکانی، م. ر. (۱۳۸۶) اکولوژی. انتشارات دانشگاه تهران.
- اسدی‌نسب، ن. حبیبی، پ. روشنفکر، ح. و مسکرباشی، م. (۱۳۹۳) اثر تنش شوری بر رشد، فتوسنتز، تبادلات گازی و فلئورسانس کلروفیل در ارقام چغندر قند در مرحله گیاهچه‌ای تحت شرایط کنترل شده. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۱۲(۴): ۶۳۱-۶۲۱.

- اصلانی، ز. حسنی، ع. رسولی صدقیانی، م. سفیدکن، ف. و برین، م. (۱۳۹۰) تأثیر دو گونه قارچ آربوسکولار مایکوریزا (*Glomus mosseae* و *Glomus intraradices*) بر رشد، مقادیر کلروفیل و جذب فسفر در گیاه ریحان تحت شرایط تنش خشکی. فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران ۲۷(۳): ۴۸۶-۴۷۱.
- حسنی، ز. پیردشتی، ه. یعقوبیان، ی. و نوری، م. ز. (۱۳۹۳) کاربرد تکنیک فلورسانس کلروفیل برای شناسایی ژنوتیپ‌های متحمل به سرمای هوا و آب در گیاه برنج. مجله سلول و بافت ۵(۲): ۱۹۵-۲۰۶.
- حیدری، م. و کرمی، ا. (۱۳۹۲) تأثیر تنش خشکی و سویه‌های مایکوریزا بر عملکرد و رنگیزه‌های فتوسنتزی آفتابگردان. مجله تنش‌های محیطی در گیاهان زراعی ۶(۱): ۱۷-۲۶.
- خیری شلمزاری، ک. و برومندنسب، س. (۱۳۹۲) تأثیر سطوح مختلف سوپرچادب A200 روی خصوصیات فیزیکی و هیدرولیکی خاک سیلتی لوم. علوم و مهندسی آبیاری ۳۶(۴): ۶۳-۷۱.
- دری، م. ع. کامکار، ب. اقدسی، م. و کمشی کمر، ا. (۱۳۹۴) اثر تاریخ کاشت بر عملکرد و اجزای عملکرد گیاه دارویی ماریتیغال در شرایط آب و هوایی استان گلستان. نشریه تولید گیاهان زراعی ۸(۴): ۸۶-۶۷.
- رفیعی، م. (۱۳۸۱) اثرات تنش کمبود آب، روی و فسفر بر شاخص‌های رشد و عملکرد کمی و کیفی ذرت دانه‌ای. پایان‌نامه دکتری تخصصی فیزیولوژی گیاهان زراعی. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات اهواز، ایران.
- صادقی شعاع، م. پاک‌نژاد، ف. شهباز پناهی، ب. نصری، م. و میرالی، م. (۱۳۹۱) بررسی تأثیر رژیم‌های مختلف آبیاری بر پارامترهای فلورسانس، محتوی کلروفیل و رطوبت نسبی ژنوتیپ‌های گندم. دوازدهمین کنگره علوم زراعت و اصلاح نباتات ایران.
- طباطبایی، س. ع. شاکری، ا. و نصیری، ح. (۱۳۹۳) تأثیر شیوه‌های مختلف آبیاری و مقادیر کود دامی بر ذرت دانه‌ای رقم سینگل کراس ۷۰۴. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۱۲(۴): ۷۷۵-۷۶۶.
- عباسی، ف. ناصری، ا. سهراب، ف. باغانی، ج. عباسی، ن. و اکبری، م. (۱۳۹۴) ارتقای بهره‌وری مصرف آب. سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی.
- عربی یزدی، ا. علیزاده، ا. و محمدیان، ف. (۱۳۸۸) بررسی ردپای اکولوژیک آب در بخش کشاورزی ایران. نشریه آب و خاک ۲۳ (۴): ۱۰۱-۱۰۵.
- قاسمی، م. ارزانی، ک. یدالهی، ع. حکم‌آبادی، ح. (۱۳۹۲) اثر تنش خشکی بر فلورسانس، مقدار و شاخص کلروفیل چهار پایه دانه‌های پسته. نشریه پژوهش آب در کشاورزی ۲۷(۴): ۴۷۵-۴۸۶.
- قدمی فیروزآبادی، ع. شاهنظری، ع. رائینی سرجاز، م. زارع ابیانه، ح. (۱۳۹۴) اثر کم‌آبیاری تنظیم شده و کم‌آبیاری ناقص ریشه بر عملکرد، فلورسانس کلروفیل و پارامترهای رشد آفتابگردان. نشریه پژوهش آب در کشاورزی ۲۹(۲): ۱۶۹-۱۵۸.
- کریمی، ا. همایی، م. معز اردلان، م. لیاقت، ع. م. و ریسی، ف. (۱۳۸۵) اثر کود -آبیاری بر عملکرد و کارایی مصرف آب در ذرت به روش آبیاری قطره‌ای - خطی. مجله علمی پژوهشی علوم کشاورزی ۱۲(۳): ۵۷۵-۵۶۱.
- لک، ش. (۱۳۹۲) ارزیابی صفات فیزیولوژیکی مؤثر بر عملکرد دانه ذرت در سطوح مختلف آبیاری، نیتروژن و تراکم بوته. فصلنامه علمی پژوهشی فیزیولوژی گیاهان زراعی ۵(۱۹): ۱۷-۳۳.
- مجیدیان، م. قلاوند، ا. کریمیان، ن. ع. و کامکار حقیقی، ع. ا. (۱۳۸۷) تأثیر تنش رطوبت، کود شیمیایی نیتروژن، کود دامی و تلفیقی از کود نیتروژن و کود دامی بر عملکرد، اجزاء عملکرد و راندمان استفاده از آب ذرت سینگل کراس ۷۰۴. مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی ۱۲(۴۵): ۴۳۲-۴۱۷.
- مسجدی، ع. شکوه‌فر، ع. و علوی فاضل، م. (۱۳۸۷) تعیین مناسب‌ترین دور آبیاری ذرت تابستانه و بررسی اثر تنش خشکی بر محصول

- با استفاده از اطلاعات تشک تبخیر کلاس A. علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی ۴۶(ب): ۵۵۱-۵۴۳.
- ممنوعی، ا. و سیدشرفی، ر. (۱۳۸۹) بررسی اثر کمبود آب بر شاخص‌های فلورسانس کلروفیل و میزان پرولین در شش ژنوتیپ جو و رابطه آن با دمای آسمانه (Canopy) و عملکرد. مجله زیست‌شناسی گیاهی ۲(۵): ۶۲-۵۱.
- مومنی، ن. آروین، م. ج. خواجه‌پویی‌نژاد، غ. کرامت، ب. دانشمند، ف. (۱۳۹۱) اثر کلرید سدیم و سالیسیلیک اسید بر برخی شاخص‌های فتوسنتزی و تغذیه معدنی گیاه ذرت. زیست‌شناسی گیاهی ۵(۱۵): ۳۰-۱۵.
- نعمت‌اللهی، ا. جعفری، ع. باقری، ع. (۱۳۹۲) اثر تنش خشکی و سالیسیلیک اسید روی رنگدانه‌های فتوسنتزی و جذب عناصر غذایی ارقام زراعی آفتابگردان. مجله اکوفیزیولوژی گیاهی ۵(۱۲): ۵۱-۳۷.
- نورمحمدی، ق. سیادت، س. ع. کاشانی، ع. (۱۳۸۹) زراعت غلات. انتشارات دانشگاه شهید چمران.
- یداللهی ده‌چشمه، پ. باقری، ع. ا. امیری، ا. و اسمعیل‌زاده بهابادی، ص. (۱۳۹۳) اثر تنش خشکی و محلول‌پاشی کیتوزان بر عملکرد و رنگیزه‌های فتوسنتزی در آفتابگردان. فصلنامه علمی پژوهشی فیزیولوژی گیاهان زراعی ۲۱: ۸۳-۷۳.
- یعقوبیان، ی. پردشتی، ه. محمدی گل‌تپه، ا. فیضی اصلی، و. و اسفندیاری، ع. (۱۳۹۱) ارزیابی واکنش گندم دیم رقم آذر ۲ به همزیستی با قارچ‌های میکوریزای آربوسکولار و شبه میکوریزا در سطوح مختلف تنش خشکی. بوم‌شناسی کشاورزی ۴(۱): ۷۳-۶۳.
- یعقوبیان، ی. خلیل عالمی، س. پردشتی، ه. محمدی گل‌تپه، ا. فیضی اصلی، و. و اسفندیاری، ع. (۱۳۹۲) اثر قارچ‌های *Glomus mosseae* و *Piriformospora indica* و سطوح مختلف مواد آلی بر روابط بین صفات مرتبط با عملکرد گندم. تحقیقات غلات ۳(۳): ۲۲۶-۲۱۱.
- Abdeshahian, M. Nabipour, M. and Meskarbashee, M. (2010) Chlorophyll fluorescence as criterion for the diagnosis salt stress in wheat (*Triticum aestivum*) plants. International Journal of Biomedical Engineering and Technology 3(4): 184-186.
- Aboghalia, H. H. and Khalafallah, AA. (2008) Responses of wheat plants associated with arbuscular mycorrhizal fungi to short-term water stress followed by recovery at three growth stages. Journal of Applied Sciences Research 4(5): 570-580.
- Aliabadi Farahani, H. Lebaschi, H. Hussein, M. Shiranirad, A. Valadabadi, A. and Daneshian, J. (2008) Effect of arbuscul mycorrhizal fungi different levels of phosphorus and drought stress on water use efficiency relative water content and praline accumulation rate of coriander (*Coriandrum Sativum* L.). Journal of Medicinal Plants Research 2(6): 125-131.
- Andrews, J. R. Fryer, M. J. and Baker, N. R. (1995) Characterization of chilling effects on photosynthetic performance of maize crops during early season growth using chlorophyll fluorescence. Journal of Experimental Botany 46: 1195-1203.
- Antolin, M. C. Yoller, J. and Sanchez-Diaz, M. (1995) Effect of temporary drought on nitrate-fed and nitrogen fixing alfalfa plants. Plant Science 107:159-165.
- Araus, J. L. Amaro, T. Voltas, J. Nakkoul, H. and Nachit, M. M. (1998) Chlorophyll fluorescence as a selection criterion for grain yield in durum wheat under Mediterranean conditions. Field Crops Research 55: 209-223.
- Ashraf, M. Y. Azmi, A. R. Khan, A. H. and Ala, S. A. (1994) Effect of water stress on total phenols, peroxidase activity and chlorophyll content in wheat. Acta Physiologiae Plantarum 16(3): 18 5-191
- Atlassi Pak, V. Nabipour, M. and Meskarbashee, M. (2009) Effect of salt stress chlorophyll content, fluorescence, Na and K content in rape plants (*Brassica napus* L.). Asian Joutnal of agricultural 3(2):28-37.
- Bacelar, E. A. Santaos, D. L. Moutinho-Pereira, J. M. Lopes, J. I. Goncalves, B. C. Ferreira, T. C. and Correia, C. M. (2007) Physiological behaviour, oxidative damage and antioxidative protection of olive trees grown under different irrigation regimes. Plant and Soil 292: 1-12.
- Baker, N. R. (2008) Chlorophyll fluorescence: a probe of photosynthesis *in vivo*. Annual Review of Plant Physiology 59: 89-113.
- Baker, N. R. and Rosenqvist, E. (2004) Applications of chlorophyll fluorescence can improve crop production strategies: an examination of future possibilities. Journal of Experimental Botany 55: 1607-1621.
- Bakhshandeh, E. Rahimian, H. Pirdashti, H. and Nematzadeh, G. A. (2015) Evaluation of phosphate-solubilizing bacteria on the growth and grain yield of rice (*Oryza sativa* L.) cropped in northern Iran. Journal of Applied Microbiology 119: 1371-1382.
- Basu, P. S. Ashoo, S. Sukumaran, N. P. and Sharma, A. (1998) Changes in photosynthetic rate and chlorophyll fluorescence in potato leaves induced by water stress. Photosynthetica 35: 13-19.

- Beltrano, J. and Ronco, M. G. (2008) Improved tolerance of wheat plants (*Triticum aestivum* L.) to drought stress and rewatering by the arbuscular mycorrhizal fungus *Glomus claroideum*: Effect on growth and cell membrane stability. *Brazilian Society of Plant Physiology* 20(1): 29-37.
- Bo, Sh. Jing, J. Wei Dong, Y. Yeyang, F. and Jieyun, Zh. (2009) QTL analysis of chlorophyll fluorescence parameters in rice seedling under salt stress. *Chin. J. Rice. Sci* 23(3): 319-322.
- Chaves, M. Flaxes, J. and Pinheiro, C. (2009) Photosynthesis under drought and salt stress regulation mechanism from whole plant to cell. *Annals of Botany* 103: 551-556.
- Demir S. (2004). Influence of arbuscular mycorrhiza on some physiological, growth parameters of pepper. *Turkish Journal of Biology* 28: 85-90.
- Estill, K. Delany, R. H. Smith, W. K. and Ditterline, R. L. (1991) Water relations and productivity of alfalfa leaf chlorophyll variants. *Crop Science* 31: 1229-1233.
- FAO. (2015) FAOSTAT/Productionstat/ Crops [Online]. Available at <http://Faostat.Fao.Org/Site/567/Default.aspx>. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Faramarzi, A. Noormohamadi, G. Ardakani, M. R. Darvish, F. and Khorshidi Benam, M. B. (2012) Effect of mycorrhiza inoculation and application of different phosphorus fertilizer levels on yield and yield components of corn (cv. KSC647) in Miyaneh region, Iran. *Journal of Food, Agriculture & Environment* 10 (1): 320-322.
- Fereres, E. and Soriano, M. A. (2007). Deficit irrigation for reducing agricultural water use. *Journal of Experimental Botany* 58: 147-159.
- Galle, A. Csiszar, J. Tari, I. and Erdei, L. (2002) Changes in water and chlorophyll fluorescence parameters under osmotic stress in wheat cultivars. *Proceedings of the 7th Hungarian Congress on Plant Physiology*. Budapest, Hungary.
- Genty, B. Briantais, J. M. and Baker, N. R. (1989) The relationship between the quantum yield of photosynthetic electron transport and photochemical quenching of chlorophyll fluorescence. *Biochimica et Biophysica Acta* 990: 87-92.
- Gitelson, A. A. Buschmann, C. and Lichtenthaler, H. K. (1999) The chlorophyll fluorescence ratio F735/F700 as an accurate measure of the chlorophyll content in plants. *Remote Sensing of Environment* 69: 296-302.
- Golbashy, M. Ebrahimi, M. Khavari Khorasani, S. and Choucan, R (2010) Evaluation of drought tolerance of some corn (*Zea mays* L.) hybrids in Iran. *African Journal of Agricultural Research* 5(19): 2714-2719.
- Havaux, M. Emez, M. and Lannoye, R. (1998) Selection de varieties de ble dur (*Triticum durum* Desf.) et de ble tender (*Triticum aestivum* L.) adapted a la secheresse par I mesure de I extinction de la et de ble tender (*Triticum aestivum* L.) adapted a la secheresse par I mesure de I extinction de la fluorescence de la chlorophylle in viva. *Agronomie* 8(3): 193-199.
- Inze, D. and Montagu, M. V. (2000) *Oxidative stress in plants*. T J International Ltd, Padstow, Cornwall, Great Britain.
- Kalaji, H. M. and Guo, P. (2008) Chlorophyll fluorescence: a useful tool in barley plant breeding programs. In: *Photochemistry Research in Progress* (eds. Sanchez, A. Guttierrez, S. J.) Pp. 439-463. Nova, New York.
- Khan, A. A. Jilani, G. Akhtar, M. S. Naqvi, S. M. S. and Rasheed, M. (2009) Phosphorus solubilizing bacteria: occurrence, mechanisms and their role in crop production. *Journal of Agricultural and Biological Science* 1:48-58.
- Klughammer, C. and Schreiber, U. (2008) Complementary PSII quantum yields calculated from simple fluorescence parameters measured by PAM fluorometry and the saturation pulse method. *PAM Application Notes* 1: 27-35.
- Lawlor, D. W. and Cornic, G. (2002) Photosynthetic carbon assimilation and associated metabolism in relation to water deficits in higher plants. *Plant, Cell and Environment* 25:275-294.
- Li, G. M. Liu, B. B. Wu, Y. and Zou, Z. R. (2008) Interactive effects of drought stresses and elevated CO₂ concentration on photochemistry efficiency of cucumber seedlings. *Journal of Integrative Plant Biology* 50(10): 1307-1317.
- Malla, R. A. Singh, M. D. Zeyaulah, V. Yadav, A. Verma, A. and Rai, M. (2002) *Piriformospora indica* and plant growth promoting rhizobacteria: an appraisal. *Frontiers of Fungal Diversity in India* (Prof. Kamal Festschrift). International Book Distributing Co. Lucknow, India.
- Maxwell, K. and Johnson, G. N. (2005) Chlorophyll fluorescence-a practical guide. *Journal of Experimental Botany* 51(345): 659-668.
- Mehata, P. Jajoo, A. Mathur, S. and Bharti, S. (2010) Chlorophyll a fluorescence study revealing effects of high salt stress on photosystem II in wheat leaves. *Plant Physiology and Biochemistry* 48(1): 16-20.
- Mobasser, H. R. Moradgholi, A. Mehraban, A. and Koohkan, S. (2012) Investigation of mycorrhizal effect on agronomic traits and protein percent of corn varieties in Sistan. *International Journal of AgriScience* 2(2): 108-119.
- Monakhova, O. F. and Chernyadev, I. I. (2002) Protective role of kartinin-4 in wheat plants exposed to soil drought. *Applied Environmental Microbiology* 38: 373-380.
- Nagarathna, T. K. Prasad, T. G. Bagyaraj, D. J. and Shadakshar, Y. G. I. (2007) Effects of arbuscular mycorrhiza and phosphorus levels on growth and water use efficiency in sunflower at different soil moisture stress. *Journal of Agricultural Technology* 3(2): 221-229.

- Oelmuller, R. Sherameti, I. Tripathi, S. and Varma, A. (2009) *Piriformospora indica*, a cultivable root endophyte with multiple biotechnological applications. *Symbiosis* 49:1-17.
- Ort, D. R Baker, N. R. (2002) A photoprotective role for O₂ as an alternative electron sink in photosynthesis. *Current Opinion in Plant Biology* 5: 193–198.
- Oyetunji, O. J. Ekanayake, I. J. and Osonubi, O. (2007) Chlorophyll fluorescence analysis for assessing water deficit and arbuscular mycorrhizal fungi (AMF) inoculation in cassava (*Manihot esculenta* Crantz). *Advances in Biological Research* 1(3-4):108-117.
- Paknejad, F. Nasri, M. Tohidi Moghadam, H. R Zahedi, H. and Jami Alahmad, M. (2007) Effects of drought stress on chlorophyll fluorescence parameters, chlorophyll content and grain yield of wheat cultivars. *Journal of Biological Sciences* 7:841-847.
- Park, J. Bolan, N. Megharaj, M. and Naidu, R. (2010) Isolation of phosphate-solubilizing bacteria and characterization of their effects on lead immobilization. *Pedologist* 53:67-75.
- Perez, J. G. Syvertsen, J. P. Botia, P. and Sanchez, F. G. (2007) Leaf water relations and net gas exchange responses of salinized *Carrizo citrange* seedlings during drought stress and recovery. *Annals of Botany* 100: 335–345.
- Porra, R. J. (2002) The chequered history of the development and use of simultaneous equations for the accurate determination of chlorophylls a and b. *Photosynthesis Research* 73: 149-156.
- Roháček, K. Soukupová, J. and Barták, M. (2008) Chlorophyll fluorescence: A wonderful tool to study plant physiology and plant stress. In Schoefs B, (eds). *Plant Cell Compartments - Selected Topics*. Research Signpost, Kerala, India.
- Sayed, O. H. (2003) Chlorophyll fluorescence as a tool in cereal research. *Photosynthetica* 3: 321-330.
- Shamsi, K. (2010) The effect of drought stress on yield, relative water content, proline, soluble carbohydrate and chlorophyll of bread wheat cultivars. *Journal of Animal and Plant* 3: 1051-1060.
- Shangguan, F. J. Shao, M. and Dyckmans, J. (2000) Effects of nitrogen nutrition and water deficit on net photosynthetic rate and chlorophyll fluorescence in winter wheat. *Journal of Plant Physiology* 156: 45-51.
- Singh M.P., Chaturvedi A. K. and Shah D. (2014). Photosynthetic carbon assimilation and grain yield in contrasting rice genotypes under elevated CO₂ in face and etc. 4th International Rice Congress. Thailand.
- Sun, Ch. Johnson, J. M. Cai, D. Sherameti, I. Oelmüller, R. and Lou, B. (2010) *Piriformospora indica* confers drought tolerance in Chinese cabbage leaves by stimulating antioxidant enzymes, the expression of drought-related genes and the plastid-localized CAS protein. *Journal of Plant Physiology* 167:1009-1017.
- Verma, S. Varma, A. Rexer, K. H. Kost, G. Sarbhoy, A. Bisen, P. Butehorn, B. and Franken, P. (1998) *Piriformospora indica* gen. et sp. Nov., A new root-colonizing fungus. *Mycologia* 95: 896-903.
- Vessey, J. K. (2003) Plant growth promoting rhizobacteria as biofertilizers. *Plant and Soil* 255: 571-86.
- Voleti, S. R. Singh, V. P. and Uprety, P.C. (1998) Chlorophyll and proline as affected by moisture stress in young and mature leaf tissues of *Brassica carinata* hybrids and their plants. *Journal of Agronomy and Crop Science* 180:123-126.
- Wang, F. R. Mao, K. K. Li, G. L. Wu, C. C. Zhang, H. J. and Li, D. Y. (2011) *Piriformospora indica* and its related species *Sebacina vermifera* promote growth and development and phosphorus nutrition in tomato. *Journal of Zhejiang University. Agriculture & Life Science* 37(1): 61-68.
- Yaghoobian, Y. Mohammadi Goltapeh, E. Pirdashti, H. Esfandiari, E. Feiziasl, V. Kari Dolatabadi, H. Varma, A. and Haryani Hassim, M. (2014) Effect of *Glomus mosseae* and *Piriformospora indica* on growth and antioxidant defence responses of wheat plants under drought stress. *Agricultural Research* 3(3): 239-245.
- Yamasaki, T. Yamakawa, T. Yamane, Y. Koike, H. Satoh, K. and Katoh, S. (2002) Temperature acclimation of photosynthesis and related changes in photosystem II electron transport in winter wheat. *Plant Physiology* 128: 1087-1097.
- Yao, X. Chu, J. and Wang, G. (2009) Effects of drought stress and selenium supply on growth and physiological characteristics of wheat seedlings. *Acta Physiologiae Plantarum* 31: 1031–1036.
- Yordanov, I. Velikova, V. and Tsonev, T. (2003) Plant responses to drought and stress tolerance. *Bulgarian Journal of Plant Physiology Special Issue*: 187-206.
- Zhao, T. J. Liua, Y. Yan, Y. B. Feng, F. Liu, W. Q. and Zhou, H. M. (2007) Identification of the amino acids crucial for the activities of drought responsive element binding factors (DREBs) of *Brassica napus*. *Federation of European Biochemical Societies* 581: 3044-3050.
- Zlatev, Z. (2009) Drought-induced changes in chlorophyll fluorescence of young wheat plants. *Biotechnology & Biotechnological Equipment* 23(4): 438-441.
- Zlatev, Z. and Yordanov, I. T. (2004) Effect of soil drought on photosynthesis and chlorophyll fluorescence in bean plants. *Bulgarian Journal of Plant Physiology* 30 (3-4): 3– 18.
- Zhu, F. Qu, L. Hong, X. and Sun, X. (2011) Isolation and characterization of a phosphate-solubilizing halophilic bacterium *Kushneria* sp. YCWA18 from Daqiao Saltern on the coast of Yellow Sea of China. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*.